

ANAYASA MAHKEMESİNİN BİREYSEL BAŞVURU KARARLARINDA DİN VE VICDAN HÜRRIYETİ

*Freedom of Religion and Conscience in Individual
Application Decisions of the Constitutional Court*

Sezgin BAŞ*

Öz

Anayasa Mahkemesi bugüne kadar 28 bireysel başvuruyu din ve vicdan hürriyeti kapsamında görerek karara bağlamıştır. Bu başvurulardan 7'si hakkında ihlal kararı, 1'i hakkında ihlal olmadığı kararı ve kalanlar hakkında da kabul edilemezlik kararı verilmiştir. Anayasa Mahkemesinin bireysel başvuru kapsamındaki din ve vicdan hürriyetine ilişkin ihlal iddialarını inceleme ölçütleri, AİHM'in takip ettiği ölçütler ile aynıdır. Mahkeme, öncelikle, din ve vicdan hürriyeti kapsamında korunan bir hakka yönelik bir müdahalenin olup olmadığını inceler. Böyle bir müdahalenin varlığı halinde, Mahkeme,

* Araştırma Görevlisi, Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi (Anayasa Hukuku Anabilim Dalı), szgnbas@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6368-7263.

Makale Gönderim Tarihi/Received: 04.02.2022.

Makale Kabul Tarihi/Accepted: 13.04.2022.

Atıf/Citation: Baş, Sezgin. "Anayasa Mahkemesinin Bireysel Başvuru Kararlarında Din Ve Vicdan Hürriyeti." *ASBÜ Hukuk Fakültesi Dergisi* 4, no. 1 (2022): 384-439.

"Bu eser, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License."

Anayasa'nın 13'üncü maddesi kapsamında sırasıyla kanunilik, meşru amaç ve demokratik toplum düzeninin gereklerine uygunluk bakımından değerlendirme yapar. Mahkeme, müdahalenin kanunilik kriterini sağlamadığı kanaatine ulaşırsa diğer kriterleri değerlendirmeksizin başvuru hakkında ihlal kararı verir.

Anayasa Mahkemesi, Anayasa'nın, din veya inancı açığa vurma hürriyetinin norm alanı olarak Anayasa m. 24/f.5 dışında bir yasak öngörülmediğini belirtir. Ancak, Mahkemeye göre dini dışa vurma açısından bu yasak dışında bir sınır öngörülmemesi, dini açığa vurma hürriyetinin bu madde dışında hiçbir şekilde sınırlandırılmaması anlamına gelmez. Anayasa'nın 14'üncü maddesinin getirdiği yorum kuralı doğrultusunda, din ve vicdan hürriyetinin sınırları, bireylerin temel hak ve hürriyetlerinde veya anayasal ilkelere bulunabilir. Nihayetinde, Anayasa Mahkemesi, din ve vicdan hürriyeti ile ilgili kararlarında, uluslararası sözleşmelere ve uluslararası mahkeme kararlarına atıfta bulunarak uluslararası hukuk ile büyük ölçüde bir paralellik ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anayasa Mahkemesi, Bireysel Başvuru, Din ve Vicdan Hürriyeti, Laiklik.

Abstract

Until now, the Constitutional Court has decided 28 individual applications about freedom of religion and conscience up to the present. Seven of these applications received a violation decision, one received a non-violation decision, and the remaining received an inadmissibility decision. The Constitutional Court's grounds for considering alleged violations of freedom of religion and conscience in the context of individual applications are identical to those used by the ECtHR. First and foremost, the Court considers whether there is an infringement of a right protected under the freedom of religion and conscience. In the event of such an interference, the Court

assesses its legality, legitimacy, and compliance with democratic standards within the scope of Article 13 of the Constitution. If The Court finds that the interference does not provide the legality criteria, it gives a violation decision about the application without considering the other criteria.

The Constitutional Court states that the Constitution does not envisage any prohibition other than paragraph 5 of Article 24 of the Constitution as the norm area of freedom to manifest religion or belief. The fact that there is no restraint on religious expression other than this prohibition, according to the Court, does not entail that the freedom to manifest religion cannot be restrained in any way other than this article. The boundaries of freedom of religion and conscience can be found in the fundamental rights and freedoms of persons or constitutional principles, according to the interpretation rule established by Article 14 of the Constitution. Ultimately, the Constitutional Court, in its decisions on freedom of religion and conscience, draws a great deal of parallelism with international law by referring to international conventions and international court decisions.

Keywords: Constitutional Court, Individual Application, Freedom of Religion and Conscience, Secularism.

GİRİŞ

Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru yolu, 2010 Anayasa Değişiklikleri ile getirilmiştir. Bireysel başvuru yoluyla Mahkeme, zaman itibarıyla 23 Eylül 2012 tarihinden sonra kesinleşen temel hak ve hürriyet ihlallerini incelemektedir.¹ Bireysel başvuru ile birlikte, esas itibarıyla norm denetimi

¹ Metin Baykan, *Anayasa Mahkemesi'ne Yapılan Bireysel Başvuruların İncelemesi ve Kabul Edilebilirliği* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020), 155.

yapmakta olan Anayasa Mahkemesi, kamu makamlarının eylem ve işlemlerinin temel hak ve hürriyetlere uygunluğunu denetleyerek hak temelli bir inceleme yapma imkanına kavuşmuştur.² Böylece, temel hak ve hürriyetlerin daha etkin korunmasının ve somut olay incelemeleri vasıtasıyla kapsamının daha ayrıntılı olarak belirlenmesinin yolu açılmıştır.³

Anayasa Mahkemesinin 2022 yılının Ocak ayında yayımladığı bireysel başvuru istatistiklerine göre 302.429 başvuru sonuçlandırılmıştır.⁴ Bu bireysel başvurulardan 28'si din ve vicdan hürriyeti kapsamında incelemeye tabi tutulmuştur.⁵ Raporda din ve vicdan hürriyeti ile ilgili olarak 8 adet ihlal kararı verildiği gösterilmesine⁶ rağmen karar arama

² Halil İbrahim Dursun, *Türk Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuruda Esasa İlişkin Kabul Edilemezlik Sebepleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2018), 22; Seyithan Kaya, *2017 Anayasa Değişiklikleri Çerçevesinde Anayasa yargısı ve Bireysel Başvuru* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2018), 133.

³ Abdulkadir Karaaslan, *Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Usulü ve Uygulama Sorunları* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2020), 26.

⁴ Anayasa Mahkemesi, "Bireysel Başvuru İstatistikleri (23 Eylül 2012 – 31 Aralık 2021)", 31 Ocak 2021. https://www.anayasa.gov.tr/media/7734/bb_2021_tr.pdf.

⁵ Anayasa Mahkemesi, başvuruçunun olay ve olguları nitelemesi ile bağlı değildir. Abdurrahman Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020), 1137; Mahkeme, olay ve olguların hukuki nitelemesini kendisi yapmaktadır Tahir Canan, B. No: 2012/969, 18/9/2013, § 16. Bu doğrultuda, Mahkeme, 28 bireysel başvuruda din ve vicdan hürriyetini ilgilendiren iddia tespit etmiştir. Bu bireysel başvuru kararları dışında din ve vicdan hürriyeti ile ilgili başvurular da söz konusudur. Ancak, Mahkeme, bu başvurularda din ve vicdan hürriyeti yerine başka temel hak ve hürriyetler açısından inceleme yapmayı uygun bulmuştur. Bu kararlar arasında ezan ve vejeteryanlığa ilişkin başvurular sayılabilir.

⁶ "Bireysel Başvuru İstatistikleri (23 Eylül 2012 – 31 Aralık 2021)," Anayasa Mahkemesi, s.8.

sisteminde 7 adet ihlal kararı⁷ ve 1 adet ihlal olmadığı kararı⁸ tespit edilmiştir. Din ve vicdan hürriyeti kapsamında incelenen diğer 20 başvuru⁹ hakkında ise kabul edilemezlik kararı verilmiştir.

Bu araştırma, bireysel başvuru kararları çerçevesinde Anayasa Mahkemesinin, din ve vicdan hürriyetini nasıl ele aldığını ortaya koymayı ve mümkün olduğunca bu kararların bir değerlendirmesini yapmayı hedeflemektedir. Bu nedenle, araştırmanın temel dayanağını, doktrinel anlatı ve tartışmalar yerine Anayasa Mahkemesinin bireysel başvuru kararları oluşturacaktır. Zira, din ve vicdan hürriyetinin kapsamının tartışıldığı felsefi, sosyolojik, hukuki ve siyasal çalışmalar bulunduğu gibi, özellikle içtihatısal temelde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin din hürriyeti ile ilgili verdiği kararların

⁷ Tuğba Arslan [GK], B. No: 2014/256, 25/6/2014; Esra Nur Özbey, B. No: 2013/7443, 20/5/2015; Ahmet Sil, B. No: 2017/24331, 9/5/2018; B.S., B. No: 2015/8491, 18/7/2018; Sara Akgül [GK], B. No: 2015/269, 22/11/2018; Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], B. No: 2014/17354, 22/5/2019; Furkan Aktaş, B. No: 2017/27587, 11/12/2019.

⁸ Murat Kalkan, B. No: 2017/21904, 11/12/2018.

⁹ Mardin Süryani Katolik Kilisesi Vakfı, B. No: 2013/757, 13/6/2013; Haydar Yeşil ve diğerleri, B. No: 2013/9081, 20/1/2016; Mustafa Başer ve Metin Özçelik, B. No: 2015/7908, 20/1/2016; Kilikya Ermeni Katolikosluğu, B. No: 2015/7661, 15/6/2016; Asiye Lekesiz, B. No: 2015/6064, 13/9/2018; Sürekli Vakıflar Tarihi Eserlere ve Çevreye Hizmet Derneği, B. No: 2015/14747, 13/9/2018; Mehmet Güler, B. No: 2015/15950, 11/12/2018; Mehmet Doğanay, B. No: 2015/15505, 12/12/2018; Haralambos Sakati ve diğerleri, B. No: 2015/15815, 4/4/2019; Hubyar Eğitim Vakfı, B. No: 2016/3644, 29/5/2019; Mehmet Bozhan, B. No: 2014/2797, 23/10/2019; Abdulmecit Er, B. No: 2014/3825, 7/11/2019; İsa Turan, B. No: 2014/2962, 12/11/2019; Ali Kandil ve diğerleri, B. No: 2014/13224, 19/11/2019; Mehmet Albayrak, B. No: 2017/31059, 11/12/2019; Abdulkadir Uçar ve diğerleri, B. No: 2014/6924, 2/6/2020; Eren Erdem, B. No: 2019/9120, 9/6/2020; İ.Ç., B. No: 2017/32858, 29/9/2020; E.S.K., B. No: 2017/20801, 19/11/2020; Fadime Ekiz, B. No: 2016/6741, 7/9/2021.

çalışıldığı birçok çalışma da bulunmaktadır.¹⁰ Daha ötesi, Anayasa Mahkemesinin bireysel başvuru kararları çerçevesinde birçok temel hak ve hürriyet çalışılmasına rağmen din ve vicdan hürriyetine yönelik bütünlüklü bir çalışma yapılmamıştır.¹¹ İşte bu araştırma, din ve vicdan hürriyeti kapsamındaki kabul edilemezlik kararlarını da sunarak Mahkemenin bu hürriyet ile ilgili verdiği bütün kararları içeren bir çalışma ortaya koymayı hedeflemektedir. Ancak, bu çalışma, Mahkemenin önüne gelen bireysel başvuru dosyaları kapsamında bir inceleme gerçekleştireceğinden haliyle din ve vicdan hürriyetinin bütün boyutlarını kapsamayacaktır.

Araştırmanın birinci bölümünde, din ve vicdan hürriyeti, bireysel başvuru kararları ışığında genel olarak açıklanacaktır. İkinci bölümde, Mahkemenin din ve vicdan hürriyetinin ihlali iddialarında kullandığı kullandığı ölçütler din hürriyeti

¹⁰ Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Hande Seher Demir, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2011); Muharrem Dilbirliği, “İnsan Hakkı Olarak, Din Ve Vicdan Özgürlüğü’nün Sosyolojik Ve Felsefi Gelişimi: Tarihi Süreçte Din ve Vicdan Özgürlüğüne İlişkin Ortaya Çıkan Modeller,” *Adalet Dergisi* 66, (2021): 667-700; Jim Murdoch, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü Hakkının Korunması*, çev. Serkan Cengiz, (Ankara: Şen Matbaa, 2013); Eda Demirsoy Aşıkoğlu, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarına Göre Dinsel Ritüel ve Uygulamaların Sınırlandırılması,” *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 13, no. 2 (2018): 447-495; Şennur Ağırbaşı, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü,” *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 101, (2012): 83-102.

¹¹ Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Ayşe Özkan Duvan, “Bireysel başvuru Kararlarında Makul Sürede Yargılanma Hakkı,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 68, no. 1 (2019): 287-336; Bahar Konuk Sommer, “Türk Hukukunda Çevre Hakkının Bireysel Başvuru Yoluyla Korunması,” *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi* 4, no. 2 (2019): 169-188; Cansu Dağ Bereket, “Anayasa Mahkemesi Bireysel Başvuru Kararları Ekseninde Mülkiyet Hakkı,” *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, no. 2 (2020): 479-506.

bakımından ortaya konulacaktır. Son bölümde ise Mahkemenin din ve vicdan hürriyeti kapsamında verdiği kabul edilemezlik kararlarına yer verilecektir.

I. BİREYSEL BAŞVURU KARARLARI ÇERÇEVESİNDE GENEL OLARAK DİN VE VICDAN HÜRRIYETİ

Din ve vicdan hürriyeti, anayasalarda ve uluslararası sözleşmelerde tanınmış temel bir insan hakkıdır. Yargı kararları ve öğretide, din ve vicdan hürriyetinin temel olarak iki alanından bahsedilir. Biri din ve vicdan hürriyetinin içsel ve mutlak olduğu *forum internum*, diğeri ise bu hakkın dışavurumunu ifade eden dışsal, ancak sınırlı olan *forum externum*dur.¹² Anayasa Mahkemesi de bireysel başvuru kararlarında bu ayrımı benimsemiştir.¹³ *Forum internum*, bireyin herhangi bir inanca sahip olmasını veya olmamasını, sahip olduğu inancı istediği zaman değiştirebilmesini, inançlarından dolayı kınanmamasını, bunları açıklamaya zorlanmamasını ve baskı altına alınmamasını ifade eder.¹⁴ *Forum externum* ise ibadet etme, öğretim yapma, tören ve ayinlere tek başına veya toplu olarak katılma, uygulama ve yerine getirme suretiyle dinini açığa vurma hakkını belirtir.¹⁵

Anayasa Mahkemesi, din ve vicdan hürriyetini koruyan üç kavram olarak *tanıma*, *çoğulculuk* ve *laiklikten doğan tarafsızlığı* belirtir.¹⁶ Devletin tanıma yükümlülüğü, devletin bütün inanç

¹² Tuğba Arslan [GK], § 56.

¹³ Tolga Şirin, Erkan Duyamaz ve Deniz Yıldız, *Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri* (Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2016), s. 15.

¹⁴ Tuğba Arslan [GK], § 57; Esra Nur Özbey, § 48; B. S., § 55.

¹⁵ Tuğba Arslan [GK], § 57; Esra Nur Özbey, § 48; B. S., § 55.

¹⁶ Tuğba Arslan [GK], § 54; Esra Nur Özbey, § 46.

gruplarını eşit şekilde tanınmasını ve kabul etmesini ifade eder. Devletin çoğulcu tanıma siyaseti ise devletin, toplumda herkese karşı eşit mesafede durması ve herhangi bir dini veya ideolojiyi resmi olarak benimsememesi anlamına gelir.¹⁷ Devlet, çoğulcu perspektifte, herhangi bir inancı yanlış olarak kabul edemez ve farklılıkları tanıyarak birarada yaşayacak bir düzen inşa etmekle yükümlüdür.¹⁸ Laiklikten doğan tarafsızlık anlayışı ise din ve inançların eşit düzeyde korunmasının teminatı olarak işlev görmeyi belirtir.¹⁹

Din ve vicdan hürriyeti, 1982 Anayasası'nın 24'üncü maddesinde²⁰ "din ve vicdan hürriyeti" başlığı altında düzenlenirken, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9'uncu maddesinde²¹ "düşünce, vicdan ve din hürriyeti" başlığı altında

¹⁷ Tuğba Arslan [GK], § 54; Esra Nur Özbey, § 46.

¹⁸ Tuğba Arslan [GK], § 54; Esra Nur Özbey, § 46.

¹⁹ Tuğba Arslan [GK], § 54; Esra Nur Özbey, § 46.

²⁰ Madde 24: "Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. 14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz. Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır. Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz".

²¹ Madde 9: "1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık

ortaya konulmuştur. Din ve vicdan hürriyetinin Sözleşme ile Anayasa'da düzenlenişleri arasında lafzi bir farklılık bulunmaktadır. Bu lafzi farklılığın bulunması, din ve vicdan hürriyetinin kapsamı açısından bir farklılığa yol açmış mıdır? Anayasa Mahkemesinin kararlarına baktığımızda, din ve vicdan hürriyetinin içeriğinin belirlenmesi, uluslararası sözleşmeler ve mahkeme kararları ile paralellik arz etmektedir.²² Dolayısıyla lafzi farklılık, temel hak ve hürriyetin içeriğinin belirlenmesinde bir değişikliğe yol açmamıştır.

Anayasa Mahkemesine göre din ve vicdan hürriyeti, demokrasi için önemli ve vazgeçilmezdir.²³ Mahkeme, din veya inancın, bireyler açısından hayatı anlama, anlamlandırma ve yaşamada başvurdukları temel kaynaklardan biri olduğunu belirtmenin yanında, toplumsal hayatın şekillenmesinde önemli bir role sahip olması nedeniyle demokratik toplumun temellerinden biri olduğunu ortaya koymuştur.²⁴ Anayasa Mahkemesi, daha ilk başta, din ve vicdan hürriyetinin önemini anlatırken, dinin, Allah ile kul arasındaki manevi bir irtibat olmadığını ve toplumsal görünürlüğüne izin veren bir anlayışı benimsediğini ilan eder. Diğer taraftan, Anayasa Mahkemesi, din ve vicdan hürriyetinin, ancak çoğulculuk ve tarafsızlık anlayışı ile temellendirilen bir demokraside korunabileceğini ifade eder.²⁵ Böylelikle Mahkeme, demokrasi ve din ve vicdan hürriyetini ayrılmaz bir ikili olarak gördüğünü açıkça ortaya koyar. Aynı zamanda, Mahkeme, şimdi göreceğimiz üzere laikliği, din ve vicdan hürriyetinin olmazsa olmazı ve

veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir”.

²² Hasan Sayim Vural, “Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru ve Din Özgürlüğü,” *Anayasa Yargısı* 31, no. 1 (2015): 351.

²³ Tuğba Arslan [GK], § 53; B. S., § 50.

²⁴ Tuğba Arslan [GK], § 52; Esra Nur Özbey, § 43.

²⁵ Tuğba Arslan [GK], § 53; Esra Nur Özbey, § 45; B. S., § 52.

koruyucusu ilan eder. Dolayısıyla Mahkeme, demokrasi, laiklik ve din hürriyetini ayrılması mümkün olmayan unsurlar olarak kavrayacak ve bu kavrayışın tartışılmaz olduğunu ifade edecektir.

Anayasa Mahkemesi, laiklik kavramını, devletin, dini inançlar karşısındaki konumunu belirleyen siyasal bir ilke olarak tanımlar ve bu ilkenin toplumun değil devletin bir niteliği olduğunu özellikle vurgular.²⁶ Mahkeme bu ifadeleriyle, laikliği toplumun benimsemesi gereken bir çağdaşlaşma, ilerleme ve yaşam tarzı olarak kabul eden önceki kararlarından ayrıldığını vurgulamaktadır. Mahkeme, laikliğin biri katı, diğeri daha esnek ve özgürlükçü olan iki anlayışından bahseder.²⁷ Katı laiklik anlayışı, dini bireyin vicdanı ile Allah arasına sıkıştıran ve dine kamusal görünürlük tanımayan bir konsepti ifade eder.²⁸ Laikliğin daha esnek ve özgürlükçü yorumu ise dinin bireysel ve toplumsal boyutunu birlikte kavrayan ve toplumsal görünürlüğüne imkan tanıyan bir anlayışı ortaya koyar.²⁹ Anayasa Mahkemesi 2010'lu yılların başlarından itibaren katı ve dışlayıcı laiklik anlayışı yerine dinin kamusal alanda görünürlüğüne imkan veren pasif/esnek laiklik anlayışını benimsemektedir.³⁰ Mahkeme, bireylerin dini tercihlerinin devletin müdahalesinin dışında, ancak, koruması altında

²⁶ Tuğba Arslan [GK], § 133.

²⁷ Katı (dışlayıcı) ve esnek (pasif) laiklik kavramları hakkında bilgi için bkz. Ahmet T. Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*, çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011); Ergun Özbudun, "Laiklik ve Din Hürriyeti," iç. *Demokratik Anayasa*, Ed. Ece Göztepe ve Aykut Çelebi, (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), 169-227; Yıldız, *Din ve Vicdan Özgürlüğü*, s. 49-73.

²⁸ Tuğba Arslan [GK], § 134.

²⁹ Tuğba Arslan [GK], § 134; Sara Akgül [GK], § 85.

³⁰ Mine Yıldırım, "Are Turkey's Restriction on Freedom of Religion or Belief Permissible?," *Religion and Human Rights* 15, no. 1-2 (2020): 176.

olduğunu; bu anlamda laikliğin, din ve vicdan hürriyetinin güvencesi olduğunu belirtir.³¹ Mahkeme, bu yorumlarıyla laikliğin, din ve vicdan hürriyetinin gerçekleştirilmesinin önünde bir engel olmadığını, bilakis, laikliğin koruyucu bir işleve sahip olduğu kanaatindedir.

Mahkemeye göre laiklik, inanç ve dinler karşısında eşit mesafede duran, bireylerin dini inançlarını serbestçe öğrenebilecekleri ve yaşayabilecekleri bir hukuk ve siyasi düzeni inşa eden, resmi bir dine sahip olmayan ve din ve vicdan hürriyetini güvence altına alan bir devleti betimler.³² Mahkeme, laikliğin, din ve vicdan hürriyetinin koruyucusu olması anlamında devlete negatif ve pozitif yükümlülükler yüklediğini belirtir. Negatif yükümlülük, devletin bir dini resmi olarak benimsememesi ve bireylerin din ve vicdan hürriyetine zorunlu bir neden olmadıkça müdahale etmemesi gerekliliğidir.³³ Pozitif yükümlülük ise devletin din ve vicdan hürriyetinin gerçekleştirilmesinin önündeki engelleri kaldırması ve bireylerin inandıkları gibi yaşayabilecekleri bir düzen ortamını sağlaması gerekliliğidir.³⁴ Mahkemeye göre Türk anayasal düzeni açısından laikliğin devlete yüklediği pozitif yükümlülüğün kaynağı Anayasa'nın 5'inci ve 24'üncü maddeleridir³⁵. Gerçekten de 5'inci madde, devlete, "...insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlama..." ödevini yüklemektedir. Bu madde dahi bireylerin dini, ruhi ve manevi gelişimlerini sağlamaları açısından devletin gerekli ortam ve şartları hazırlamakla yükümlü olduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye'de ramazan ve kurban bayramlarının resmi tatil ilan edilmesi ve Cuma namazı vaktinde

³¹ Tuğba Arslan [GK], § 134.

³² Tuğba Arslan [GK], § 136.

³³ Tuğba Arslan [GK], § 137; Sara Akgül [GK], § 87.

³⁴ Tuğba Arslan [GK], § 137; Sara Akgül [GK], § 87.

³⁵ Tuğba Arslan [GK], § 138.

kamu görevlilerinin izinli sayılması devletin pozitif yükümlülüğü kapsamında gerçekleştirilen hukuki düzenlemelerdir. Müslümanların sakal uzatmalarına özel ve kamusal sektörde izin verilmesi ve şehirlerarası otobüs seyahatlerinde otobüslerin mola saatlerinin namaz vakitlerini kaçırmayacak şekilde düzenlenmesi gerekliliği, aynı şekilde, devletin din ve vicdan hürriyetinin gerçekleştirilmesine yönelik pozitif yükümlülükleri kapsamında değerlendirilmesi gerekir.³⁶ Önemli bir husus, Mahkemenin, devletin negatif ve pozitif yükümlülüklerini din ve vicdan hürriyetine değil laikliğe atfetmesidir.³⁷ Mahkeme, bu bakış açısıyla, daha önce de belirtildiği gibi, laiklik ilkesini din ve vicdan hürriyetinin önünde bir engel olarak değil, onun koruyucusu olarak görmektedir. Mahkeme, laikliğin, özellikle din ve vicdan hürriyetinin yok edilmesi veya aşırı şekilde sınırlandırılması için kullanılmasına karşı çıkmaktadır. Nitekim, Anayasa'nın 14'üncü maddesinin ikinci fıkrasındaki düzenleme, Anayasa'nın bütün hükümlerini kapsamaması nedeniyle laiklik ilkesinin de din ve vicdan hürriyetinin ortadan kaldırılması veya Anayasa'da belirtilenden daha geniş bir şekilde sınırlandırılmasına izin vermeyecek şekilde yorumlanması gerekliliğini ortaya koyar.³⁸ Bununla birlikte, laiklik ilkesi de diğer temel hak ve ilkeler gibi din ve vicdan hürriyetinin sınırlandırılması rejiminde kullanılabilir.³⁹

³⁶ Hazal Tolu Yılmaz, "İşçinin Sakalını Kesmeyi Reddetmesi Nedeniyle İş Sözleşmesinin Feshi," *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12, no. 2 (2021): 722-724.

³⁷ Esra Nur Özbey, § 84.

³⁸ Servet Armağan, *Din ve Vicdan Hürriyeti ve Laiklik* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 224-226.

³⁹ Neji Baccouche, "Laiklik ve Din Özgürlüğü," İç. *Laiklik ve Demokrasi*, Ed. İbrahim Kaboğlu, (Ankara: İmge Kitabevi, 2001), 146.

Anayasa Mahkemesi, Türkiye’de demokrasinin korunması için laikliğin vazgeçilmez bir ilke olduğu kanaatindedir.⁴⁰ Mahkeme, *Tuğba Arslan* kararında, 1989 tarihli Türban Kararı’na atıfta bulunarak bu kanaatini devam ettirdiğini göstermektedir. Bu görüşüyle Mahkeme, demokrasi ve laikliği Türkiye anayasal düzeni açısından ayrılmaz bir ikili olarak görmektedir. Daha ötesi, Mahkeme, demokrasinin korunması için laikliğin vazgeçilmez olduğu görüşünün de *tartışılmaz* olduğunu vurgulamaktadır. Mahkeme, demokrasinin korunması için laikliğin vazgeçilmez olduğunu vurguladıktan sonra din hürriyetinin demokratik toplumun temellerinden biri olduğunu ve çoğulcu laiklik anlayışının dinin toplumsal görünürlüğüne imkan verdiğini belirtmektedir.⁴¹ Mahkeme, böylece din ve vicdan hürriyeti, demokrasi ve laikliği birbirinden ayrılması mümkün olmayan kavramlar olarak değerlendirmektedir.

Anayasa Mahkemesinin demokrasi ve laikliği birbirinden ayrılması mümkün olmayan kavramlar olarak düşünmesi ve bu yargıyı tartışılmaz bulması, bu konunun doktrinde tartışılmalı olduğu gerçeğini gözardı etmektedir.⁴² Demokrasinin sadece laiklik merkezli bir yorumunun kabul edilmesi ve bunun tartışılmaz bulunması, dünyadaki birçok demokrasi uygulaması ve yorumunun görmezden gelinmesi anlamına gelir. Dünyanın birçok ülkesinde laiklik ilkesi resmi olarak kabul edilmemektedir. Bunun ötesinde, birçok Ortadoğu ülkesinde

⁴⁰ Tuğba Arslan [GK], § 139.

⁴¹ Tuğba Arslan [GK], § 139.

⁴² Adnan Küçük, laiklik ilkesinin demokrasi bakımından olmazsa olmaz bir unsur olduğunun söylenemeyeceğini, yani, demokrasi ile laiklik arasında zorunlu bir varlık-yokluk ilişkisi bulunmadığını savunur. Demokratik olmadığı halde laik olan birçok ülke mevcuttur. Adnan Küçük, “Laikliğe İlişkin Tartışmalar ve İki Laiklik Modeli,” İç. *Türkiye’de Din Özgürlüğü ve Laiklik*, Ed. Hasan Yücel Başdemir, (Ankara: Liberte Yayınları, 2011), 73,74. Karşıt görüş olarak Neji Baccouche ise sosyal çoğulculuğun ve din özgürlüğünün gerçek güvencesi olan laiklik için demokratik bir toplumun kaderi olduğunu belirtir. Baccouche, “Laiklik ve Din Özgürlüğü,” 150.

yasamanın kaynağının İslam hukuku olduğunu veya İslam'a aykırı bütün kanunların geçersiz olduğunu belirten İslami klozlar bulunmaktadır. Nitekim, son yıllarda artan bir şekilde doktrinde İslami anayasacılık kavramı tartışılmakta ve geliştirilmektedir. Batılı liberal anayasal demokrasiyi, bütün milletlerin takip etmesi gereken tek yaklaşım ve yol kabul etmek, toplumun kültürel, sosyolojik ve siyasal bütün dinamiklerinin yok sayılması anlamına gelir ve birçok çarpık sonucun ortaya çıkmasına yol açabilir. Bağlam önemlidir. O halde, tartışma daha birçok şeyin dikkate alınarak irdelenmesini gerektirdiğinden, şimdilik, demokrasinin laikliği gerektirdiği iddiasına itirazımızı belirtmekle yetinelim.

Anayasa Mahkemesi, laikliğin daha esnek ve daha özgürlükçü anlayışını benimseyerek dine toplumsal bir görünürlük sağlama zeminini sağlamasına rağmen, bu toplumsal görünürlük hiçbir zaman Türkiye'deki Müslümanlar açısından dinlerinin ahkamlarını (hukuklarını) uygulayabilecekleri bir düzen anlamına gelmemektedir. Müslümanların dini ahkamlarını uygulama talepleri, dini uygulama kapsamında değerlendirilmesi gerekirken bu husus, ne yargı kararlarında ne de öğretilerde din ve vicdan hürriyetinin kapsamına dahil edilmez. Zira, müslümanların dini inancını ve uymakla yükümlü oldukları kuralları ifade eden ahkam ile ilgili dini emirlerini uygulama taleplerinin karşısına laiklik ilkesi çıkar. Anayasa Mahkemesi'nin 2010'lu yıllarda laiklik ilkesine verdiği yeni anlam, dinin bireysel ve cemaat bazlı bazı tören ve uygulamalarına izin vermesine rağmen, talepleri halinde sadece Müslüman vatandaşlar açısından uygulanabilecek bir İslam hukukuna imkan vermez. Bu anlamda bir din ve vicdan hürriyeti talebi, laiklik ilkesi temelinde reddedilmektedir. O halde, Türkiye'de gerçek anlamda bir din hürriyetinden bahsedilemez. Daha açık bir anlatımla, modern hukuk çerçevesinde öğretilerde ve yargı kararlarında tasvir edilen konsept, müslümanların dinlerini bütün boyutlarıyla yaşayabilecekleri bir hürriyet/hak/hukuk düzeni

bahşetmeyeceği için gerçek bir din ve vicdan hürriyeti ortaya konulamamaktadır. Daha ötesi, müslümanlar itikatları itibarıyla dini ilke, değer ve kurallarına inanırlarken kendi dinlerine aykırılık teşkil eden birçok seküler kanuna uymak zorunda bırakılmaktadırlar. Müslümanların, dînî değer, ilke, hedef, sorumluluk ve kurallarının dikkate alınmadığı bir düzende yaşamaları ise dini inanış ve yaşayışları açısından gerek dünyevi gerek uhrevi açıdan olumsuz birçok sonuç ortaya koymaktadır.

II. BİREYSEL BAŞVURU KARARLARI ÇERÇEVESİNDE ANAYASA MAHKEMESİNİN İNCELEME ÖLÇÜTLERİ

Anayasa Mahkemesi, bireysel başvurunun bir temel hak ve hürriyeti ihlal edip etmediği incelemesince öncelikle şikayet konusu müdahale ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Anayasa'da korunan⁴³ bir hakkın bulunup bulunmadığını inceler. Başvurucunun böyle bir hakkının bulunduğu tespit edilmesi halinde söz konusu hakka yönelik bir müdahalenin bulunup bulunmadığı değerlendirilir. Sonrasında bu müdahalenin, Anayasa'nın 13'üncü maddesinde belirtilen koşullara uygun olup olmadığı incelenir⁴⁴. Anayasa Mahkemesinin bu inceleme kriterleri, AİHM ile paralellik arz

⁴³ Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru yolunda esas ölçü normun, AİHS ve Anayasa arasındaki kesişim alanına rağmen Anayasa olduğu yönünde bkz. Ece Göztepe, "Alman Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Anayasa Mahkemesinin Bireysel Başvuru Kararlarının Değerlendirilmesi," İç. *Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru: Türkiye Uygulamasının Almanya ve Strazburg Ekseninde Karşılaştırılması*, Ed. Ece Göztepe ve Mustafa Mert Albaz, (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2017), 116.

⁴⁴ Tuğba Arslan [GK], § 61.

etmektedir⁴⁵. Şimdi bu inceleme aşamalarını sırasıyla değerlendirelim.

A. Anayasa'nın 24'üncü Maddesi Kapsamında Korunan Hakka Yönelik Bir Müdahalenin Bulunup Bulunmadığı İncelemesi

Anayasa Mahkemesi bir davranışın Anayasa'nın 24'üncü maddesinde kalıp kalmadığına; din, inanç ve kanaatin kapsamının belirlenmesi zor olduğundan somut olayın koşullarını dikkate alarak karar verir.⁴⁶ Bir dini inancın dışa vurumunun kapsamının belirlenmesinde öncelikle inancın olup olmadığı tartışılmalı; sonrasında söz konusu davranışın ilgili inancın ilke, değer ve kuralları çerçevesinde ortaya konulup konulmadığı değerlendirilmelidir.⁴⁷ Anayasa Mahkemesi, AİHM kararlarına atıfla, inancın ön plana çıkmadığı daha çok kişisel düşünce ve isteklere dayanan ifadelerin dışa vurumuna ilişkin başvuruları hakkın kapsamına dahil etmeme eğilimindedir.⁴⁸ Din ve vicdan kavramlarıyla, belirli bir ciddiyet, bütünlük, derinlik ve öneme sahip olan dini, felsefi ve ideolojik inançlar kastedilir.⁴⁹ Bir din veya inançtan bahsedebilmek için belirli sayıda inanan mensubu ve inanç sisteminin bulunması

⁴⁵ AİHM de kendisine yapılan bir başvuruda, temel hak ve hürriyete yönelen bir müdahalenin varlığını, müdahalenin maddelerde belirtilen meşru bir amaca dayanıp dayanmadığını, müdahalenin kanun tarafından öngörülüp öngörülmediğini ve son olarak müdahalenin demokratik bir toplum düzeninde gerekli olup olmadığını inceler. Pınar Dikmen, "İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Demokratik Toplum," *Başkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1, no. 1 (2015): 526.

⁴⁶ Tuğba Arslan [GK], § 62.

⁴⁷ Tuğba Arslan [GK], § 64.

⁴⁸ Tuğba Arslan [GK], § 65.

⁴⁹ İlyas Doğan, "Din ve Vicdan Özgürlüğü," İç. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, Ed. İlyas Doğan, (Ankara: Astana Yayınları, 2019), 250.

gerekir.⁵⁰ Anayasa Mahkemesi, vejetaryenliğe ilişkin *Şehmus Özsubaşı* başvurusunda, başvuruyu din ve vicdan hürriyeti yerine Anayasa'nın 17'inci maddesindeki kişinin maddi ve manevi varlığının korunması ve geliştirilmesi hakkı kapsamında değerlendirmiştir.⁵¹ Çünkü, Mahkeme, vejetaryenliğin dinsel veya ahlaki nedenlere dayanabileceğini kabul etse de somut olayda başvurucunun, vejetaryenlik durumunu bir inancın motivesi veya etkisi ile ortaya koymadığını belirtir.⁵² Mahkeme, vejetaryenliği doğrudan bir din ve vicdan meselesi kabul etmemiştir. Anayasa'nın 24'üncü maddesi ile kurulabilecek bir bağlantı söz konusu olmadığı için Mahkeme'nin kararı isabetlidir.

Diğer taraftan, açığa vurulan davranışın bir inancın uygulaması olup olmadığının belirlenmesi önem arz etmektedir. Mahkemenin bu belirlemeyi yapabilmesi için başvurucunun söz konusu uygulamanın inancından kaynaklandığını göstermesi gerekir.⁵³ Ayrıca, inanç ile uygulama arasındaki bağlantının tespitinde Mahkeme, "din ve inanç ile açığa vurulan davranış arasında yapısal veya teorik bir bağlantının bulunup bulunmadığı, davranışın ortaya çıktığı zaman ve mekan ile bireyin, inancını davranışının nedeni olarak ileri sürüp sürmediği" hususuna dikkat eder.⁵⁴ Mahkeme, alışılmış dini uygulamalar açısından yargısal bir değerlendirme yapmaya gerek duymamaktadır.⁵⁵ Bir davranışın bir dinin gereği olup

⁵⁰ Doğan, "Din ve Vicdan Özgürlüğü," 249.

⁵¹ Murat Erdoğan, *Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuruda Temel Hak ve Özgürlüklerin Yorumu* (Ankara: Lykeion Yayınları, 2019), 362.

⁵² Şehmus Özsubaşı [GK], B. No: 2013/2582, 3/3/2016, § § 35-37.

⁵³ Tuğba Arslan [GK], § 66; Esra Nur Özbey, § 57.

⁵⁴ Tuğba Arslan [GK], § 67; Esra Nur Özbey, § 58.

⁵⁵ Saadet Yüksel, *Anayasa Yargısında İbadet Özgürlüğü* (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2015), 216.

olmadığı, acil bir toplumsal ihtiyacın karşılanması hali dışında söz konusu din veya inancın mensuplarınca karar verilir. Bu doğrultuda, başvurunun ifadelerinin, “açıkça mesnetsiz veya mantıksız olmadığı” sürece kabul edilmesi gerekir.⁵⁶ Dolayısıyla, Mahkemeye göre devlet, bir dinin gereğinin ne olduğuna veya dinin uygulamaları konusunda neyin yerinde olduğuna karar veremeyecektir.⁵⁷ Ancak, başvurunun beyanlarının teyit edilmesi amacıyla din veya inancın otoritelerinin görüşleri de dikkate alınabilir.⁵⁸

Din ve vicdan hürriyeti ile ilgili olarak Anayasa Mahkemesi, bireysel başvuruya ilişkin kararlarında *genel bir çerçeve çizmiştir*. Bu doğrultuda Mahkeme, din hürriyetinin içsel alanının, kişinin, istediği din veya inancı benimsemesini veya benimsememesini, din veya inancını değiştirebilmeyi, din veya inancını açıklamaya zorlanmamasını, dinsel ayin ve uygulamalara katılmaya zorlanmamasını, dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanmamasını, suçlanmamasını ve baskı altına alınmamasını kapsadığını belirtir.⁵⁹ Anayasa Mahkemesi, dışsal alanın, din veya inancın emirlerinin yerine getirilmesini (uygulama), bireysel veya toplu olarak ibadet etmeyi, ayin ve törenlere katılmayı ve öğretimi kapsadığını ifade eder.⁶⁰ Anayasa Mahkemesi, din ve vicdan hürriyetiyle ilgili birçok konuya değindiği *Tuğba Arslan* kararında dahi bu genelliğin ötesine geçerek din hürriyetinin kapsamına tam olarak nelerin girdiğine dair bir liste sunmamış veya açıklamalarda bulunmamıştır. Mahkeme, din ve vicdan hürriyetinin hangi öznel hakları kapsadığını, ilgili somut olayın gerektirmesi halinde genel ilkeler kısmında ortaya koymaktadır. Örneğin, Anayasa

⁵⁶ Esra Nur Özbey, § 59; Tuğba Arslan [GK], § 68-70.

⁵⁷ Abdulkadir Yıldız, *Din ve Vicdan Özgürlüğü* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021), s. 17.

⁵⁸ Tuğba Arslan [GK], § 69.

⁵⁹ Tuğba Arslan [GK], § 57.

⁶⁰ Tuğba Arslan [GK], § 57.

Mahkemesi, dini grup ve cemaatlerin kendi dini liderlerini seçmesi ve bu seçimlerin devletin müdahalesi dışında olmasının yani dini toplulukların örgütlenme hürriyetinin din hürriyetinin kapsamı içinde olduğuna sadece *Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan* başvurusunda değinmiştir. Mahkeme, ceza infaz kurumlarında tutuklu ve hükümlülerin de kural olarak temel hak ve hürriyetlerin tamamına sahip olduğunu ve bu doğrultuda, ceza infaz kurumunda bulunanların dini kitaplarını okumalarının, ibadetlerini yerine getirmelerinin ve din adamlarıyla görüşme taleplerinin din ve vicdan hürriyetinin dışsal alanının kapsamına girdiğini *Ahmet Sil, Murat Kalkan, Furkan Aktaş* başvurularında belirtmiştir.⁶¹ Din hürriyeti ile ilgili diğer başvurularda din hürriyetinin bu kapsamından bahsedilmemiştir.

Anayasa Mahkemesi, başvurucunun sabah saatlerinde yüksek sesle ezan okunmasından rahatsızlık duyması ve bundan kaynaklanan manevi zararların giderilmesi için açtığı idare mahkemesindeki tam yargı davasının reddedilmesi nedeniyle din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiğini ileri sürdüğü *D. Ö. Başvurusunda* din ve vicdan hürriyeti yerine şikayetlerin temelde gürültü kirliliği ile ilgili olması nedeniyle kişinin maddi ve manevi varlığının korunması ve geliştirilmesi hakkı kapsamında inceleme yapmıştır.⁶² Anayasa Mahkemesi, Ramazan ayında geceleri davul seslerinden rahatsız olunması nedeniyle din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiğini iddia ettiği *D. Ö. (4)* başvurusunda da din ve vicdan hürriyeti yerine şikayetin çevresel konularla ilgili olması nedeniyle kişinin maddi ve manevi varlığının korunması ve geliştirilmesi hakkı kapsamında inceleme yapmıştır.⁶³ Mahkeme, başvurucunun

⁶¹ Murat Kalkan, § 49; Ahmet Sil, § 26; Furkan Aktaş, § 23.

⁶² D.Ö., B. No: 2014/3977, 30/6/2016, § 23.

⁶³ D.Ö. (4), B. No: 2014/3735, 12/6/2018, § 33.

davulla uyandırılmasının ses yüksekliğiyle ilgili olduğu, dolayısıyla tek başına ibadete zorlama olarak değerlendirilemeyeceği kanaatindedir.⁶⁴ Mahkemenin bu tespitinin yerinde olması nedeniyle hak kapsamının kişinin maddi ve manevi gelişiminin korunması ve geliştirilmesi olarak belirlenmesi isabetlidir.⁶⁵

Başvurucunun açığa vurma davranışının din ve vicdan hürriyetinin kapsamına girdiğinin tespitinden sonra hakka bir kamu gücü tarafından yapılan eylem veya ihmal suretiyle müdahale edildiğinin tespiti gereklidir. Mahkeme, genellikle, bu unsurun varlığını tespitite zorlanmamaktadır.

B. Müdahalenin Tespiti Halinde Anayasa'nın 13'üncü Maddesi Kapsamında İnceleme

Müdahalenin tespitinden sonra bu müdahalenin Anayasa'nın 13'üncü maddesinde belirtilen koşullara uygunluğu incelenir. Anayasa'nın 13'üncü maddesine aykırı olan bir müdahale Anayasa'nın 24'üncü maddesine de aykırı olacaktır.⁶⁶ O halde, hakka yapılan müdahalenin 13'üncü madde değerlendirilmesinde Mahkemenin hangi ölçütleri dikkate aldığına geçebiliriz.

Anayasa Mahkemesi, 13'üncü madde kapsamında yaptığı değerlendirmede öncelikle müdahalenin kanuni dayanağının bulunup bulunmadığına bakmaktadır. Bir kamu gücü müdahalesinin kanunilik kriterini sağlayamadığı durumda Mahkeme, diğer unsurlar açısından bir değerlendirme yapmaya gerek duymaksızın ihlal kararı vermektedir. Söz konusu

⁶⁴ D.Ö. (4), § 36.

⁶⁵ Erdoğan, *Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuruda Temel Hak ve Özgürlüklerin Yorumu*, 364.

⁶⁶ Ahmet Sil, § 27; Tuğba Arslan [GK], § 77.

müdahalenin kanuni bir dayanağının bulunması halinde ise diğer kriterler olan meşru amaç ve demokratik toplum düzeninin gereklerine uygunluk açısından bir inceleme yapmaktadır. Mahkeme, 13'üncü maddede belirtilen ilkeleri bir bütünlük içinde ele almaktadır.⁶⁷ Bu bölümde, Mahkemenin inceleme kriterlerinin kendisi açıklanmayacaktır. Zira bu kriterlerin ayrıntılı bir şekilde açıklandığı birçok çalışma bulunmaktadır. Daha ziyade, burada, bu ölçütlerin din ve vicdan hürriyetine tatbikatları konu edilecektir.

1. Kanunilik

Müdahalenin kanuni bir dayanağının bulunup bulunmadığı hususunda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ile Anayasa Mahkemesinin içtihatları farklılaşmaktadır. AİHM, *Leyla Şahin* kararında “kanun ile öngörülmüş olma” kriterine geniş bir anlam vererek yargı içtihatlarını da hukuken öngörülebilir, belirli ve kesin bir kanun hükmünün kapsamında değerlendirmiştir.⁶⁸ AİHM, kanunilik kriterini geniş bir yoruma tabi tutarken Anayasa Mahkemesi ise katı ve şekli bir kanun kavramına dayanarak temel hak ve hürriyetlerin korunmasında daha ileri bir güvence ortaya koymuştur.⁶⁹

Anayasa'ya göre mutlaka kanunla düzenlenmesi gerekli olmayan bir konu, kanuni dayanağının bulunması şartıyla idarenin düzenleyici işlemlerine bırakılabilir. Burada, kanun

⁶⁷ Abdurrahman Eren, “Hukuki Yorum Yöntemleri Açısından Bireysel Başvuru Kararlarının Anayasanın Yorumuna Etkileri,” *Anayasa Yargısı* 32, no. 1 (2016): 235.

⁶⁸ Tuğba Arslan [GK], § 94.

⁶⁹ Tolga Şirin, “Anayasa Mahkemesi Kararlarının İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarına Etkisi,” *Anayasa Yargısı* 35, no. 1 (2018): 163; Eren, “Hukuki Yorum Yöntemleri Açısından Bireysel Başvuru Kararlarının Anayasanın Yorumuna Etkileri,” 265-266.

daha geniş ve daha genel düzenlemeler içerebilir. Ancak, temel hak ve hürriyetler ile ilgili bir konuda şekli bir kanunun bulunması yeterli değildir; aynı zamanda, kanunun belirli niteliklere sahip olması gerekir.⁷⁰ Bir kanunun temel hak ve hürriyetleri düzenlemesi durumunda kanunun belirlilik, öngörülebilirlik ve kesinlik derecesi artacaktır. Dolayısıyla, Mahkemeye göre, “idareye keyfi uygulamalara meydan verebilecek çok geniş bir takdir yetkisi tanınması Anayasa’ya aykırı olabilecektir”.⁷¹

Anayasa Mahkemesi, *Tuğba Arslan* başvurusunda, Avukatların başlarını örtmesini yasaklayan bir kanun hükmü bulunmadığı gerekçesiyle kanunilik unsurunun yerine getirilmediğine karar vermiştir.⁷² Derece mahkemesi, avukatların başörtüsü yasağına dayanak olarak Anayasa Mahkemesinin 1989 ve 1991 tarihli kararlarını ve AİHM’in *Leyla Şahin* kararını vurgulasa da Anayasa Mahkemesi isabetli bir şekilde bu kararların Anayasa’nın 13’üncü maddesindeki kanunilik şartını taşıyan kurallar olarak değerlendirilemeyeceği kanaatine varmıştır.⁷³ Diğer yandan, Anayasa Mahkemesinin *Leyla Şahin* kararına ilişkin değerlendirmeleri ise önemli ve orjinaldir. Anayasa Mahkemesine göre AİHM’in *Leyla Şahin* kararı bir ihlal değil, AİHS’e uygunluk kararıdır. Bu Sözleşme’ye uygunluk kararı, taraf devletin herhangi bir girişimde bulunmadığı sürece ihlal sonucunun ortaya çıkmayacağı anlamına gelir.⁷⁴ Taraf devletin aynı konuda temel hak ve hürriyet üzerindeki sınırlamaları kaldırması veya temel hak ve hürriyeti güçlendirecek yönde düzenlemeler yapması AİHS’in

⁷⁰ Tuğba Arslan [GK], § 89; Sara Akgül [GK], § 104.

⁷¹ Tuğba Arslan [GK], § 89; Sara Akgül [GK], § 107.

⁷² Tuğba Arslan [GK], § 98.

⁷³ Tuğba Arslan [GK], § 98.

⁷⁴ Tuğba Arslan [GK], § 97.

ihlali sonucunu doğurmaz.⁷⁵ Bu nedenle, Anayasa Mahkemesi, AİHM'in *Leyla Şahin* kararının dayanak alınamayacağı kanaatindedir. Böylelikle, Mahkeme, bir nevi kendi geçmişiyile hesaplaşarak başörtüsü ile ilgili olarak verdiği daha önceki kararlarından dönmüştür.⁷⁶

Anayasa Mahkemesi, bir öğrencinin başörtüsü yasağından dolayı üniversiteden ilişkisinin kesilmesi ve bursları iade etmek zorunda kalması nedeniyle din ve vicdan hürriyetinin ve eğitim hakkının ihlal edildiği iddiasını incelediği *Sara Akgül* başvurusunda da öğrencilerin üniversite eğitimlerini başları açık bir şekilde devam etmeleri gerektiğine dair bir kanuni sınırlama bulunmaması gerekçesiyle kanunilik kriterinin yerine getirilmediğine karar vermiştir.⁷⁷ Çünkü, Mahkeme, AİHM'in *Leyla Şahin* kararını ve öğrencilerin başörtüsü yasaklarının dayanakları olarak bilinen Anayasa Mahkemesinin 1989 ve 1991 tarihli kararlarını, Anayasa'nın 13'üncü maddesinde yer alan kanunilik şartını taşıyan kurallar olarak kabul etmemektedir.⁷⁸ Anayasa Mahkemesi, kanunilik şartının sağlanmaması nedeniyle meşru amaç ve demokratik toplum düzeninin gerekleri açısından bir değerlendirme yapmamıştır.⁷⁹

⁷⁵ Tuğba Arslan [GK], § 97. Kararda belirtilen görüşü destekleyen açıklamalar için bkz. Özbudun, "Laiklik ve Din Hürriyeti," 207.

⁷⁶ Ahmet Burak Bilgin, *Bireysel Başvuruda 3 Yıl: Bir İnsan Hakları Karnesi*, (İstanbul: Legal Yayıncılık, 2016), 70; Anayasa Mahkemesi, katı laiklik anlayışından vazgeçerek daha esnek, daha özgürlükçü ve dine toplumsal görünürlük imkanı veren laiklik anlayışını benimsemesi, 4+4+4 kanunu olarak bilinen kanunun iptali davasında gerçekleşmiştir. Karar için bkz. AYM, E.2012/65, K.2012/128, K.T. 20.09.2012.

⁷⁷ Sara Akgül [GK], § 113.

⁷⁸ Sara Akgül [GK], § 113.

⁷⁹ Saadet Yüksel, *kanunilik kriteri yerine getirilmemiş olduğuna karar verilse de özgürlük değerlendirmesi yapmanın faydaları gözönünde bulundurduğunda ölçülülük değerlendirmesinin yapılması gerektiğini ileri sürer. Yüksel, Anayasa Yargısında İbadet Özgürlüğü*, 294.

Anayasa Mahkemesi, bir kamu görevlisinin başörtüsü kullanması nedeniyle meslekten ihraç edilmesinin din ve vicdan hürriyetine aykırılığını incelediği B. S. Başvurusunda, müdahalenin kanuniliği konusunda nihai sonuca varmayı gerekli görmemiştir.⁸⁰ Bunun yerine, demokratik toplum düzeninin gereklerine uygunluk açısından yapılan değerlendirmeleri dikkate alacağını belirtmiştir.⁸¹ Ancak, kanaatimce, ilgili olayda kanunilik kriterini karşılayacak bir kanun hükmü bulunmamaktadır. Şöyle ki; 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun Ek 19'uncu maddesinde yer alan düzenleme, "Devlet memurları, kanun, tüzük ve yönetmeliklerin öngördüğü kılık ve kıyafet kurallarına uymak mecburiyetindedirler" şeklindedir. Ayrıca, Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetine Dair Yönetmelik'in 5'inci maddesinin a bendinde, kadın personelin "...görev mahallinde baş daima açık, saçlar düzgün taranmış veya..." denilmektedir. Bu Yönetmelik'in 16'ncı maddesinde, "Bu Yönetmeliğe aykırı hareket edenlere 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun disiplin cezalarına ilişkin hükümler uygulanır" düzenlemesi bulunmaktadır. Kamu görevlilerinin kıyafet konusunu düzenleyen bir kanun hükmü mevcuttur; ancak, bu kanun hükmü idareye geniş bir takdir yetkisi vermekte ve belirli değildir. Temel hak ve hürriyete yönelik sınırlamaların belirli, öngörülebilir ve kesin olarak bizatihi kanun maddesinin kendisinde bulunması gerekir. Temel haklara ilişkin kanuni düzenlemelerde belirlilik derecesi artacağından idareye geniş takdir yetkisi veren düzenlemeler Anayasa'nın 13'üncü maddesini ihlal eder. Temel hak ve hürriyetlerin kanunla sınırlandırılmasının anlamı budur. Dolayısıyla, kamu görevlilerinin başörtüsü kullanmalarını yasaklayan bir kanun maddesi bulunmamaktadır. Başvurucunun kamu görevlisi olduğu dönemdeki başörtüsü yasağına ilişkin düzenleme ise bir

⁸⁰ B.S., § 76-88.

⁸¹ B.S., § 88.

yönetmelik maddesinde düzenlenmekteydi. Kanaatimce, somut olayda, Mahkemenin, müdahalenin kanunilik dayanağından yoksun olduğu tespitini yapması gerekirdi.

Başvurucuların, Türkiye Ermenileri Patrikliği seçiminin yapılması taleplerinin reddedilmesi nedeniyle din ve vicdan hürriyetlerinin ihlal edildiği iddiasının incelendiği *Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan* başvurusunda, Ermeni cemaatlerin Patrik seçimlerini düzenleyen 1863 tarihli Nizamname'nin ve 18 Eylül 1961 tarihli Bakanlar Kurulu Talimatnamesi'nin kanunilik şartını taşıyıp taşımadığı sorunu gündeme gelmiştir. Anayasa Mahkemesinin ihlal kararına göre Anayasa'nın 13'üncü maddesi anlamında erişilebilir, öngörülebilir ve kesin nitelikte bir kanun hükmü bulunmamaktadır.⁸² Kanunilik kriterinin sağlanmadığına farklı bir gerekçeyle katılan Anayasa Mahkemesi üyesi M. Emin Kuz ise Osmanlı dönemindeki nizamnamelerin günümüzdeki kanun kavramını karşıladığını ve öngörülebilir ve erişilebilir nitelikte bir norm olduğunu savunmuştur. Kuz'a göre Nizamname'nin uygulanmayarak etkisizleştirilmesi nedeniyle kanunilik ilkesi ihlal edilmiştir. Anayasa Mahkemesi, *Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan* başvurusunda, kanuni sınırlama ölçütünün bulunmadığı tespitini yapmasına rağmen başvuruyu bu kriter açısından nihai hükme bağlamayı uygun bulmamıştır. Bu nedenle, kamu müdahalesinin demokratik toplum düzeninin gereklerine uygunluk açısından değerlendirilmesinin gerekli olduğu kanaatine ulaşılmıştır.⁸³

Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan başvurusunda karşı oylarını belirten üyeler Serdar Özgüldür ve Rıdvan Güleç ise Nizamname ve Talimatname'nin yürürlükte olmadığını belirtmiştir. Ancak, üyeler, idarenin, sorunun çözümü için sunduğu önerisinin Lozan Andlaşması'nın

⁸² Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 80.

⁸³ Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 81.

42'nci maddesi uyarınca devlete yüklenen "koruma ve kolaylık gösterme" ödevini yerine getirdiğini ileri sürerek çoğunluk kararına (ihlal) uymayarak karşı oylarını açıklamışlardır. Kanaatimce, gerek başvuru sahiplerinin ve idarenin gerek yargı organlarının Nizamname ve Talimatnameleri benimseyip uygulamaları erişilebilir, öngörülebilir ve kesin nitelikte bir kanun hükmünü gösterir niteliktedir. Nitekim, başvuru sahipleri de söz konusu müdahalenin kanunilik kriterini sağlamadığı şeklinde bir itiraz ileri sürmemiştir. Ancak, Mahkemenin vermiş olduğu kararın kanunilik kriterine dair şekli ve katı yaklaşımı ile uyumlu olduğunu belirtmek gerekir. İçtihat istikrarı açısından Mahkemenin kararı isabetli bulunabilir.

2. Meşru Amaç

Din ve vicdan hürriyetinin sınırları ve hangi gerekçelerle sınırlandırılabilmesi hususu önemli bir meseledir. Bireyin içsel yönünü ifade eden inanç hürriyeti sınırsızdır.⁸⁴ Dinin dışı vurumunu ifade eden ibadet hürriyeti ise sınırlıdır. Mahkeme, AİHM'in *Kokkinakis* kararına atıfla, kişinin dinine veya inancına sınırlama getirilmesi sebebinin, farklı din ve inanca mensup kesimlerin menfaatlerini uzlaştırmak ve herkesin inancına saygı göstermeyi güvence altına almak olarak belirtir.⁸⁵ Ancak, Anayasa'da, din ve vicdan hürriyetinin kanun ile sınırlandırılmasında takip edilebilecek özel sınırlama sebepleri gösterilmemiştir. Hasan Sayim Vural, 1982 Anayasası'nda din ve vicdan hürriyeti ile ilgili üç sınırın olduğunu belirtmektedir:

⁸⁴ Yıldız, *Din ve Vicdan Özgürlüğü*, 40.

⁸⁵ Esra Nur Özbey, § 52; Tuğba Arslan [GK], § 60.

Anayasa m. 24/4, m. 24/5 ve m. 14 hükümleri.⁸⁶ Bu sınırların kanuni değil anayasal sınırlar olduğunu düşünmektedir.⁸⁷

Anayasa Mahkemesi, din ve vicdan hürriyetinin anayasal kapsamını tespit ederken Anayasa m. 24/2 ve m. 24/5 hükümlerine atıfta bulunur.⁸⁸ Bu iki Anayasa maddesinin, din ve vicdan hürriyetinin sınırlama rejiminin temelini meydana getirdiğini ve Anayasa'nın anayasal yasak öngördüğünü ortaya koyar.⁸⁹ Mahkeme, Anayasa m. 24/2'nin atfıyla Anayasa'nın 14'üncü maddesinin⁹⁰ ikinci fıkrasının, temel hak ve hürriyetlerin anayasanın bütünlüğü içinde ele alınmasına imkan tanıyan önemli bir yorum kuralı getirdiğini vurgular.⁹¹ Mahkemeye göre yoruma ilişkin bu kural, Anayasal temel hak ve hürriyetlerin birbirleriyle ve Anayasa'daki diğer kural ve ilkelerle birlikte yorumlanması ve sınırlanması kavrayışını

⁸⁶ Vural, "Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru ve Din Özgürlüğü", 351.

⁸⁷ Hasan Sayim Vural, *Türkiye'de Din Özgürlüğüne İlişkin Anayasal Güvence* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013), 329.

⁸⁸ Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 83; Esra Nur Özbey, § 69.

⁸⁹ Esra Nur Özbey, § 69.

⁹⁰ III. Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması

Madde 14 – (Değişik: 3/10/2001-4709/3 md.)

Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz.

Anayasa hükümlerinden hiçbiri, Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz.

Bu hükümlere aykırı faaliyette bulunanlar hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir.

⁹¹ Esra Nur Özbey, § 70.

ortaya koyar.⁹² Bu kavrayış çerçevesinde bir temel hak ve hürriyet, başka bir temel hak ve hürriyet tarafından sınırlandırılabilir.⁹³ Bu doğrultuda, Anayasa'nın başka maddelerinde belirtilen kurallara dayanılarak Anayasa'da herhangi bir sınırlama nedenine yer verilmeyen temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması mümkün olabilir.⁹⁴

Bu doğrultuda, Mahkemeye göre dini dışa vurma açısından Anayasa m. 24/5 dışında bir sınır öngörülmemesi, bu madde dışında hiçbir şekilde sınırlandırılmaması anlamına gelmez.⁹⁵ Anayasal korumaya sahip din ve vicdan hürriyetinin sınırları, toplumu oluşturan diğer bireylerin hak ve hürriyetlerinde bulunabilir.⁹⁶ Örneğin, Anayasa Mahkemesi, *Esra Nur Özbey* kararında adliye binasına girişte pardösüsünü çıkarmadığı için binaya alınmayan bir avukatın din ve vicdan hürriyetinin ihlali iddiasının ileri sürüldüğü başvuruda, Anayasa'nın 17'inci maddesinde düzenlenen yaşama hakkı ile maddi ve manevi varlığın korunması hakkının din ve vicdan hürriyetinin doğal sınırını oluşturduğunu belirtir.⁹⁷ Anayasa Mahkemesi, AİHM kararına atıfla, herhangi bir dini inancın dışa vurumunun sınırlandırılabilmesinin meşru görülebilmesi için müdahalenin, ya başkalarının temel hak ve özgürlüklerinin korunması ya da kamu düzeninin sağlanması amacıyla matuf olması ile mümkün olabileceğini vurgular.⁹⁸ Anayasa Mahkemesi de AİHM'in bu ölçütünü *Tuğba Arslan*, *Esra Nur Özbey* ve *B.S* kararlarında benimsemiş ve uygulamıştır.

⁹² Esra Nur Özbey, § 70.

⁹³ Esra Nur Özbey, § 71.

⁹⁴ Esra Nur Özbey, § 71.

⁹⁵ Esra Nur Özbey, § 72.

⁹⁶ Esra Nur Özbey, § 72.

⁹⁷ Esra Nur Özbey, § 73.

⁹⁸ Tuğba Arslan [GK], § 126; Esra Nur Özbey, § 74.

Din ve vicdan hürriyetinin sınırları ile ilgili olarak diğer temel hak ve hürriyetler dikkate alınabileceği gibi laiklik ilkesi de alınabilir. Peki, laiklik ilkesi, din ve vicdan hürriyeti ile ilgili başvurularda her halükarda dikkate alınması gerekli bir kural mıdır? Anayasa Mahkemesi, bir kamu görevlisinin başörtüsü kullanması nedeniyle meslekten ihraç edilmesinin din ve vicdan hürriyetini ihlal ettiği iddiasının incelendiği *B. S. Başvurusunda*, Anayasa'nın 24'üncü maddesi haricinde Anayasa'nın 5'inci ve laiklik ile ilgili maddelerin de dikkate alınması gerektiğini belirtir.⁹⁹ Mahkeme, bir öğrencinin başörtüsü yasağından dolayı üniversiteden ilişkisinin kesilmesi ve bursları iade etmek zorunda kalması nedeniyle din ve vicdan hürriyetinin ve eğitim hakkının ihlal edildiği iddiasının incelendiği *Sara Akgül* başvurusunda da başörtüsünün kullanılması ile laiklik arasındaki ilişkinin incelenmesinin gerekliliği nedeniyle Anayasa'daki laiklik ile ilgili maddelerin de dikkate alınması gerektiğini belirtir.¹⁰⁰ Dolayısıyla Mahkeme, başvurudaki somut olayın koşullarını dikkate alarak, din ve vicdan hürriyetinin ihlali iddialarına ilişkin incelemelerinde laiklik ilkesinin de dikkate alınıp alınmayacağına karar vermektedir.

Sonuç olarak, Anayasa Mahkemesi, din ve vicdan hürriyetine ilişkin Anayasa'da sınırlama sebeplerine yer verilmediğini, m. 24/2 atfıyla 14'üncü maddenin bir yorum kuralı ortaya koyması nedeniyle din ve vicdan hürriyetinin norm alanının sınırları olarak Anayasa m. 24/5 dışında bir yasak bulunmadığını belirtir.¹⁰¹ Anayasa Mahkemesi, din ve inancı açığa vurma hürriyetinin sınırlandırılması rejimi söz konusu olduğunda ise Anayasa 24'üncü maddesinin 5'inci maddesinde

⁹⁹ B.S., § 43.

¹⁰⁰ Sara Akgül [GK], § 71.

¹⁰¹ Esra Nur Özbey, § 72.

belirtilen nedenlerin yanında genel sınırlandırma maddesi olarak 13'üncü maddesi koşullarına atıfta bulunmaktadır.¹⁰²

3. Demokratik Toplum Düzeninin Gereklere Uygunluk

Son olarak müdahalenin demokratik bir toplumda gerekli olup olmadığı değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu değerlendirme yapılırken devletin belirli bir takdir payının bulunduğu her zaman hatırdan tutulmalıdır.¹⁰³ Anayasa'nın 13'üncü maddesinde demokratik toplum düzeninin gereklere uygunluk ile ölçülülük ilkesi ayrı olarak belirtilmesine rağmen Mahkeme, bu iki kavramın ayrılmaz bir ilişki içinde olduğu ve birlikte değerlendirilmesi gerektiği kanaatinde dir.¹⁰⁴

AİHM'e göre Sözleşme'nin 9, 10 ve 11'inci maddelerindeki "gerekli" (*necessary*) kavramı, "zorlayıcı bir toplumsal ihtiyacı" ima etmektedir.¹⁰⁵ Anayasa Mahkemesi de bu doğrultuda temel hak ve hürriyetlere yönelik bir müdahalenin demokratik toplum düzeninin gereklere uygun olması için zorunlu bir toplumsal ihtiyacı karşılaması ve orantılı bir müdahale olması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁰⁶ Ayrıca bu değerlendirme, ölçülülük ilkesinden ayrı bir şekilde yapılamaz. Aslında, burada Anayasa Mahkemesinin yaptığı inceleme, ölçülülük incelemesinden başka bir şey değildir. Çünkü, Mahkemeye göre, zorlayıcı bir toplumsal ihtiyaç kavramı, temel hak ve hürriyetler üzerindeki sınırlamaların istisnai tedbir niteliğinde ve amaca ulaşmaya elverişli olmasını, ayrıca sınırlamaların başvurulması gereken en son çare ve alınabilecek en hafif önlem niteliğinde olmasını ifade

¹⁰² B.S., § 68; Esra Nur Özbey, § 51; Tuğba Arslan [GK], § 59.

¹⁰³ Esra Nur Özbey, § 76.

¹⁰⁴ Esra Nur Özbey, § 77.

¹⁰⁵ Esra Nur Özbey, § 79.

¹⁰⁶ B.S., § 91.

eder¹⁰⁷. Bu kriterler, ölçülülük ilkesinin elverişlilik ve zorunluluk unsurlarına tekabül eder. Orantılılık ilkesi ise amaç ile alınan tedbir arasında aşırı bir dengesizliğin bulunmamasıdır.¹⁰⁸ Bu ise ölçülülük ilkesinin orantılılık unsuruna karşılık gelir. Sonuç olarak, din ve vicdan hürriyetine yapılan bir müdahale, zorunlu bir toplumsal ihtiyacı karşılamıyorsa veya zorunlu bir toplumsal ihtiyacı karşılamakla birlikte orantılılık kriterini yerine getirmiyorsa söz konusu müdahalenin demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olduğuna karar verilemez.¹⁰⁹ Mahkemeye göre demokratik bir toplumda daima hakları esas alan bir yaklaşım sergilenmeli, meşru amaçlar hiçbir zaman hakkı ortadan kaldırmamalı ve hak ile amaç arasında adil bir denge kurulmalıdır.¹¹⁰ Hakkın kullanılması ile ilgili ortaya çıkan anlaşmazlıklar, hakkın tamamen kullanılmasını engelleyecek tedbirler yerine, hakkın barışçıl kullanımını sağlayacak tedbirler ile çözümlenmelidir.¹¹¹ Şimdi, Mahkemenin demokratik toplum düzeninin gereklerine uygunluk kriterini din ve vicdan hürriyetine ilişkin başvurularda nasıl uyguladığını görelim.

Anayasa Mahkemesi, *Tuğba Arslan* kararında, derece mahkemesinin, başörtüsünü laiklik karşıtı güçlü bir dini simge ve siyasi simge olarak tanımlayarak kararına dayanak oluşturmasına karşı AİHM'in *Leyla Şahin* kararındaki gerekçelere dayanmıştır. Buradan hareketle, Anayasa Mahkemesi, başörtüsünün kullanılması durumunda başkalarının temel hak ve hürriyetlerinin nasıl zarar gördüğü veya kamu düzeninin nasıl bozulduğu sorusunu sormaktadır.¹¹²

¹⁰⁷ Ahmet Sil, § 32; B.S., § 92.

¹⁰⁸ B.S., § 94.

¹⁰⁹ B.S., § 95.

¹¹⁰ B.S., § 93.

¹¹¹ Ahmet Sil, § 37.

¹¹² Tuğba Arslan [GK], § 126.

Anayasa Mahkemesi, bu sorunun cevabının olasılıklara dayanarak değil, somut olgusal durumun analiz edilmesine dayanarak verilmesi gerektiğini ifade eder.¹¹³ Ancak, Türkiye’de dinsel davranışın dışavurumunu etkileyecek iki durum da başgöstermediğinden Mahkeme, dinsel davranışı koruma altına almıştır. Diğer taraftan, Mahkeme, başörtüsü hakkındaki siyasi simge iddiası hakkında, “herhangi bir dinsel davranış gibi başörtüsünün de dini bir inancı değil de siyasi bir görüşün ifadesi olup olmadığına karar vermek Anayasa Mahkemesinin ilgi alanının dışındadır” görüşünü ortaya koymuştur.¹¹⁴ Mahkeme, *Tuğba Arslan* kararında, laikliğin, din ve vicdan hürriyetine karşı bir gerekçe olarak ileri sürülebilmesi için başörtüsünün saldırgan, başkalarının temel haklarına müdahale eden veya kamu düzenini bozucu olduğunun ispatlanması gerektiğini belirtir.¹¹⁵ Ancak, ne Bakanlık ne de derece mahkemesi bu durumu ispatlayabilmiş değildir. Mahkemeye göre bir dinin herhangi bir dışavurumunu, laikliğe karşı bir meydan okuma olarak değerlendirmek, bu dinin mensuplarının kendilerini tanımlama kapasitelerini yok saymak anlamına gelir.¹¹⁶ Mahkeme, temel hak ve hürriyete yönelik sınırlandırmaların meşru kabul edilebilmesi için bu tür kuşku, olasılık ve varsayımlarla değil, olanı esas alan somut delillerle hareket edilmesi gerektiğini belirtir.¹¹⁷ Sonuç olarak Mahkeme, başörtüsünün laik devleti tehdit etmede tek başına bir unsur olamayacağı görüşündedir.¹¹⁸ Mahkemenin *Tuğba Arslan* kararı, din ve vicdan hürriyetinin kapsamı açısından önemli doneler

¹¹³ Tuğba Arslan [GK], § 130.

¹¹⁴ Tuğba Arslan [GK], § 131.

¹¹⁵ Tuğba Arslan [GK], § 142; Sara Akgül [GK], § 90; B. S., § 63.

¹¹⁶ Tuğba Arslan [GK], § 143; B. S., § 64.

¹¹⁷ Tuğba Arslan [GK], § 143; Sara Akgül [GK], § 91; B. S., § 64.

¹¹⁸ Nurhayat Bekir, *Çalışan Kadının Din ve Vicdan Hürriyeti* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2021), 125.

barındırmakla birlikte avukatlık mesleğinin kamu hizmetine girip girmediği yönünden bir tartışma yürütmemiştir.

Anayasa Mahkemesi, bir kamu görevlisinin başörtüsü kullanması gerekçesiyle meslekten ihraç edilmesinin din ve vicdan hürriyetini ihlal ettiği iddiasına ilişkin *B.S.* başvurusunda, kamu görevlilerinin başörtüsü kullanma haklarının olup olmadığı ile ilgili görüşlerini ortaya koymuştur. Mahkeme, kamu görevlilerinin başörtüsü kullanmalarına izin verilmesinin kategorik olarak kamu hizmetlerinde laiklik ilkesine aykırı olduğu görüşünü paylaşmamaktadır. Aksine, Mahkeme, çoğulcu laiklik anlayışının; din, düşünce ve yaşam tarzı bakımından farklılıkları barındırması ve birbirleriyle çatışma içinde bulunan bireylerin kendilerini ifade edebileceği ortam ve barışçıl biraradalığı sağlaması gerektiğini vurgulayarak bizatihi kamu görevlileri arasında dahi başörtüsü kullanımına izin verilmesi kanaatindedir.¹¹⁹ Mahkemenin nazarında, toplumsal çeşitliliği yansıtan ve bir dini açığa vurma ifadesi olarak kullanılan başörtüsünün toplumsal birliği tehdit eden bir unsur olarak görülmesi, demokrasi ve çoğulcu laiklik anlayışı ile bağdaşmaz.¹²⁰ Mahkeme, *B. S.* başvurusunda, başvuruçunun başörtüsü kullanmasının kamusal düzeni nasıl bozduğunun veya başkalarının temel hak ve hürriyetlerinin nasıl ihlal edildiğinin gösterilmediğini; dolayısıyla söz konusu müdahalenin zorunlu bir toplumsal ihtiyaca karşılık gelmediğini vurgular. Ayrıca, Mahkeme, başvuruçunun başörtüsü kullanması nedeniyle verilen devlet memurluğundan çıkarma cezasının en ağır disiplin yaptırımı olması nedeniyle orantılı olmadığına karar vermiştir. Sonuç olarak, *B. S.* Başvurusunda, gerek başörtüsü yasağının gerekse de başörtüsü kullanımı dolayısıyla verilen meslekten ihraç kararının zorunlu bir toplumsal ihtiyacı karşılamadığı ve orantılı olmadığı

¹¹⁹ *B. S.*, § 67.

¹²⁰ *B. S.*, § 67.

gerekçesiyle demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olmadığından ihlal kararı verilmiştir.

Anayasa Mahkemesi, *Esra Nur Özbey* kararında demokratik toplum düzeninin gereklerine uygunluk incelemesinde, çözülmesi gereken asıl meselenin, başkalarının temel hak ve hürriyetlerinin korunması ve kamu düzeninin sağlanması ile başvurunun adliye binasına girmesi esnasında güvenlik görevlileri tarafından pardösüsünü çıkarmaya zorlanması arasında çatışan menfaatlerin tartılması olduğunu ifade eder. Mahkeme, bu tartımda, belirli bir dinsel uygulamayı başkalarını korumak adına ölçsüz bir şekilde sınırlandırmanın, çoğulculuğu ve hoşgörüyü devlet eliyle baltalamak anlamına geldiğini vurgulayarak pardösünün çıkartılmasını gerekli bulmamıştır¹²¹. Mahkemeye göre somut olayda mevzuatın öngördüğü tedbirler uygulanmadığı gibi avukatın pardösüsünü çıkartmaması halinde güvenliğin nasıl bozulacağı da açıklanmamıştır.¹²²

Ahmet Sil başvurusunda, başvurunun ceza infaz kurumunda kendisine ait bir Kur'an-ı Kerim'i bulundurma menfaati ile ceza infaz kurumunun güvenliğinin sağlanması amacıyla toplumun menfaati karşı karşıya gelmiştir. İdarenin başvurucaya dinin temel kaynağı olan Kuran'ı Kerim'i temin etmeme şeklindeki müdahalesinin kanuni bir dayanağı vardır. 5275 sayılı Kanun'un 70'inci maddesine göre hükümlü düzeni bozmayacak ve çalışmayı engellemeyecek şekilde ibadetlerini yerine getirebilir ve inancı bakımından zorunlu olan kitapları temin edip yanında muhafaza edebilir. Kanun'un 62'nci maddesi ise kurum güvenliğini tehlikeye düşüren hiçbir yayının hükümlüye verilemeyeceğini düzenlemiştir. İdare, başvurunun Kur'an-ı Kerim talebini, terör örgütü üyeliğinden dolayı infaz kurumunda bulunan hükümlünün diğer

¹²¹ Esra Nur Özbey, § 95.

¹²² Esra Nur Özbey, § 97, 98.

hükümlülülerle haberleşmesini engelleyerek kurum güvenliğini koruma amacı çerçevesinde reddetmiştir. Anayasa Mahkemesi ise bireyin din ve vicdan hürriyeti menfaati ile toplumun genel menfaati arasında adil bir dengenin kurulması gerektiğini belirtir.¹²³ Mahkeme, somut olayda, alınan tedbirin yerine alternatif olarak alınabilecek başka bir tedbirin olup olmadığını da araştırmıştır. Başvurucu, kütüphane envanterinde sadece bir adet Kitap bulunduğunu, idare ise üç adet Kitap bulunduğunu beyan etmiştir. İnfaz Kurumunda 3000 tutuklu ve hükümlü bulunduğu ve Kitab'ın sadece 15 gün boyunca alınabileceği düşünüldüğünde Mahkeme, başvurunun söz konusu Kitab'ı temin isteğinin reddedilmesinin ve Kitab'a ulaşma karşısında aşılmaz güçlüklerle karşılaşmasının din ve vicdan hürriyetinin özünü zedeleyeceğine kanaat getirmiştir¹²⁴. Bu nedenle, söz konusu müdahalenin demokratik toplum düzeninde gerekli bir müdahale olmadığına karar vererek başvurunun din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiğine hükmetmiştir. Anayasa Mahkemesi, aynı konu ve aynı iddianın ileri sürüldüğü *Furkan Aktaş* kararında da kendisine Kur'an-ı Kerim temin edilmeyen başvurunun din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiğine karar vermiştir.¹²⁵

Murat Kalkan başvurusunda, başvuru, tutukluluk sürecinde bir din görevlisiyle görüşme isteğinin kabul edilmemesi nedeniyle din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiğini ileri sürmüştür. Başvurunun bir din adamı ile görüşme isteği, idarece, terör örgütü üyelerinin biraraya gelmelerinin ve haberleşmelerinin engellenmesi ve kurum güvenliği ve düzeninin korunması amacıyla reddedilmiştir¹²⁶. Başvurucu,

¹²³ Ahmet Sil, § 44.

¹²⁴ Ahmet Sil, § 49.

¹²⁵ Furkan Aktaş, § 34.

¹²⁶ Murat Kalkan, § 14.

talebin reddedilmesini infaz hakimliğine şikayet etmiştir. Ancak infaz hakimliği de söz konusu talebin reddedilmesine dair itirazı reddetmiştir. Anayasa Mahkemesi, başvurunun kabul edilebilir olduğu kanaatine ulaştıktan sonra söz konusu müdahalenin demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olup olmadığını incelemiştir.¹²⁷

Murat Kalkan başvurusu olağanüstü hal tedbirleri ile ilgili bir başvurudur. Bu nedenle, Anayasa Mahkemesi, olağanüstü hal ile ilgili başvurularda öncelikle Anayasa'nın 13'üncü maddesi kapsamında bir inceleme yapar.¹²⁸ Mahkeme, 13'üncü maddenin ihlal edildiğini tespit etmesi halinde Anayasa'nın 15'inci maddesi açısından bir incelemeye girer.¹²⁹ 15'inci madde incelemesinde de bir ihlal tespit edildiği takdirde söz konusu temel hakkın ihlaline karar verilir.¹³⁰ Anayasa Mahkemesi, 13'üncü madde kapsamında yaptığı değerlendirmede, başvurusunun talepte bulunduğu süreçte olağanüstü hal nedeniyle birçok kamu görevlisinin ihraç edildiğini ve kamu görevlileri hakkında birçok soruşturmanın devam ettiğini hatırlatmaktadır.¹³¹ Bu doğrultuda, Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görev yapan birçok kamu görevlisi ve İnfaz Kurumlarında çalışan birçok infaz memur, kamu görevliliğinden ihraç edilmiştir. Anayasa Mahkemesi, bu şartlar altında, din adamıyla görüşülmesi talebinin reddedilmesi yerine temel hak ve hürriyete daha az müdahale eden bir alternatifin olup olmadığını araştırmıştır.¹³² Mahkeme, alternatif bir tedbir olarak, Ceza İnfaz Kurumunca görevlendirilecek personel

¹²⁷ Murat Kalkan, § 37.

¹²⁸ Ömer Çıtak, B. No: 2016/58614, 12/1/2021, § 38.

¹²⁹ Ömer Çıtak, § 38.

¹³⁰ Ömer Çıtak, § 38.

¹³¹ Murat Kalkan, § 56.

¹³² Murat Kalkan, § 58.

nezaretinde din adamıyla görüşme yaptırılabilceğini tasavvur etmiştir. Ancak, ceza infaz kurumu personellerinin terör örgütü üyeliği kapsamında ihraç süreçleri devam etmesi dikkate alındığında böyle bir uygulamanın kurum güvenliği ve düzeni açısından birçok problem doğurabileceği nedeniyle Anayasa Mahkemesi, bu şart ve koşullar altında din adamıyla görüşme talebinin reddedilmesinin zorunlu bir ihtiyaca karşılık geldiği kanaatine ulaşmıştır.¹³³ Ayrıca, başvuru, bir din adamı ile görüşme isteğinin İslam dininde yerine getirilmesi gerekli zorunlu bir ibadet olarak ileri sürmemiş, sadece dinini daha iyi öğrenebilme amacını belirtmiştir.¹³⁴ Olağanüstü halin sona ermesine yakın bir zamanda bu sınırlama kaldırılmış ve başvuru bir din adamı ile infaz kurumunda görüştürülmüştür.¹³⁵ Mahkeme, kurum güvenliği ve düzeni karşısında başvuru katlanması gereken külfetin orantılı olması nedeniyle başvuru din ve vicdan hürriyetinin ihlal edilmediğine karar vermiştir.¹³⁶

Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan başvurusunda, Patrik Mesrop Mutafyan'ın 2007 yılında başgösteren sağlık sorunları nedeniyle görevini yapamayacak duruma gelmesi neticesinde Anayasa Mahkemesince Ruhaniler ve Siviller olarak adlandırılan iki grup, ayrı olarak İstanbul Valiliğine yeni bir Patrik seçilmesi için başvuruda bulunmuşlardır. Ruhaniler, Türkiye Ermenileri Eş Patriği ünvanıyla yeni bir ruhani önder seçilmesi talebinde bulunurken Siviller ise Patrik Mutafyan'ın hastalığının görevini yerine getirmesine engel olması nedeniyle patriklik makamının

¹³³ Murat Kalkan, § 59.

¹³⁴ Murat Kalkan, § 60.

¹³⁵ Murat Kalkan, § 18-19.

¹³⁶ Murat Kalkan, § 61-62.

fiilen boşaldığını ve Nizamname'nin 2'nci maddesinin¹³⁷ yeni bir patrik seçilmesini emrettiğini belirtmiştir.¹³⁸ İstanbul Valiliği, Sivillerin dilekçesine cevap vermez iken Ruhanilerin eş Patrik önerisine karşı ise yeni bir öneri olarak bir Patrik Genel Vekilinin seçilmesinin uygun olacağını beyan etmiştir. Ruhaniler Genel Meclisi, Aram Ateşyan'ı Patrik Genel Vekili seçmiş ve bu seçimi idareye bildirmiştir. Siviller ise idarenin zımnı red işlemine (seçim yapılması talebinin reddi) karşı idare mahkemesinde açtıkları iptal davasında, Bakanlar Kurulu eki ve Talimatnamelerine göre Patrik seçiminin sadece Ruhaniler tarafından değil, aksine, çoğunluğu Sivillerden oluşan Delegele Meclisince yapılması gerektiğini ifade etmiştir.¹³⁹ İdare Mahkemesi, Sivillerin başvurusunu, 1863 Nizamnamesi'ne ve Talimatnamelere dayanarak Patriklik makamında herhangi bir boşalma söz konusu olmadığı için reddetmiştir.¹⁴⁰ Siviller, temyiz talebinin Danıştay tarafından reddedilmesinden sonra Anayasa Mahkemesine bireysel başvuruda bulunmuştur.

Anayasa Mahkemesi, AİHM kararlarına atıfla, bölünmüş bir dini cemaat içinde belirli bir liderin veya grubun desteklenmesi veya cemaatin ya da bir grubun tek bir liderliğe zorlanması din ve vicdan hürriyetini ihlal edeceğini belirtir.¹⁴¹ Diğer bir deyişle, din ve vicdan hürriyeti, dini cemaat ve toplulukların

¹³⁷ "İkinci madde: Patriğin vefatı ve istifası cihetiyle veyahut esbab-ı saireye mebni patriklik makamının halli vukuunda ruhani ve cismani meclisleri birleşerek kaimmakamlık etmek üzere bir zata karar verip tasdikini Babaliden istida eder. Dersaadet patriği meclis-i umumide intihab olunur fakat ruhani ve cismani meclislerinin intihab olunan zevatın derece-i istihkaklan hakkında bir kıta esami defteri tanzimiyle beyan-ı rey etmeye hakları vardır..."

¹³⁸ Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 13, 16.

¹³⁹ Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 19.

¹⁴⁰ Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 20.

¹⁴¹ Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 62.

devletin müdahalesinden uzak bir şekilde örgütlenmesini içerir.¹⁴² Dolayısıyla devlet, zorunlu bir toplumsal ihtiyaç olmadıkça dini cemaat ve toplulukların içişlerine karışmaktan uzak durmalıdır.¹⁴³ Ayrıca, devlet, Anayasa'nın 24'üncü maddesindeki yükümlülüğünü yerine getirebilmek amacıyla dini cemaat ve toplulukların devletle ve birbirleriyle iletişim kanallarını daima açık tutmalıdır.¹⁴⁴ Lozan Andlaşması'nın 42'nci maddesi de gayrimüslim cemaatlerin Türkiye'deki din ve hayır işleri kurumlarına ve vakıflarına her türlü kolaylığın sağlanacağını düzenlemektedir.

Mevzuatta yeni bir Patrik seçiminin yapılacağı haller olarak ölüm, istifa ve sair sebepler öngörülmüştür. Ancak, ne idare ne de yargı, geniş bir yorum imkanı ortaya koymasına rağmen Patrik Mesrop Mutafyan'ın hastalık durumunu "sair sebepler" kapsamında değerlendirmemiştir.¹⁴⁵ Ayrıca, Patrik seçiminde Müteşebbis Heyeti yetkili olmasına rağmen Ruhanilerin iradesi öncelenmiştir.¹⁴⁶ Halbuki, Patrik seçimlerinde Müteşebbis Heyetinin içinde Sivillerin ağırlığı, Ruhanilere göre çok daha fazladır. Anayasa Mahkemesi, idarenin, Ruhaniler ve Sivillerin talebini de kabul etmeyerek taraflara kendi çözüm önerisini dayattığını belirtir.¹⁴⁷ Ancak, Patrik'in hangi hallerde seçileceğine veya dini liderlerin seçim usulüne devlet karar veremez. Zira, Anayasa Mahkemesine göre bir din veya inancın gerekliliğine devlet karar veremez; bu gereklilikler ancak din ve inancın kendi mensuplarınca karar verilebilir.¹⁴⁸ Mahkemeye

¹⁴² Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 95.

¹⁴³ Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 95.

¹⁴⁴ Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 100.

¹⁴⁵ Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 117.

¹⁴⁶ Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 121.

¹⁴⁷ Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 68.

¹⁴⁸ Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 124.

göre idare, Patrik seçimi konusunda kendi iradesini çözüm yolu olarak önermenin yanında Ermeni cemaatinin kanaat önderlerini, din adamlarını ve entelektüellerini biraraya getirip sözkonusu sorunun çözümü için politikalar da geliştirememiştir.¹⁴⁹ Sonuç olarak başvuruçuların din ve vicdan hürriyetlerinin ihlal edildiğine karar verilmiştir.

III. DİN VE VİCDAN HÜRRIYETİ İLE İLGİLİ KABUL EDİLEMEZLİK KARARLARI

Mardin Süryani Katolik Kilisesi Vakfı başvurusunda, Vakfa ait Patrikhane kısmı daha önce Hazine tarafından kamulaştırılmış, Kilise'ye ait bulunan 1091 m²'lik alan ise Vakıf adına tescil edilmiştir. Sonrasında kadastro çalışmaları neticesinde Kilise'ye ait 199,95 m²'lik kısım Hazine adına tespit edilmiş ve bu tespiti iki aylık itiraz süresi içinde itiraz edilmediğinden kesinleşerek 14/3/1988 tarihinde yanlışlıkla Hazine adına tescil edilmiştir. Başvurucu, 12/1/2011 tarihinde tescilin düzeltilmesi amacıyla dava açmış, ancak açılan dava ve temyiz talebi reddedilmiştir. Bu nedenle başvuruçucu, mülkiyet hakkının ve din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiğini ileri sürmüştür. Hasan Sayım Vural, söz konusu başvuruda tescilde bir hata olduğunu; çünkü, Kilise binasının kamulaştırılamayacağını, dolayısıyla mülkiyet hakkı açısından bir ihlal olduğunu ileri sürmektedir.¹⁵⁰ Kanaatimce, her ne kadar 199,95 m²'lik kısmın Hazine adına tescilinde hukuki bir hata bulunsa da, bu hata kanun yolunda gözetilmesi ve düzeltilmesi gereken bir husustur. Derece Mahkemelerinin 10 yıllık hak düşürücü süreyi uygulaması ise mevzuata uygundur. Ayrıca, derece mahkemelerinin hak düşürücü süreyi uygulayıp uygulamaması, açıkça bir keyfilik bulunmadıkça mümkün değildir. Dolayısıyla Anayasa Mahkemesi, oybirliğiyle, başvuru

¹⁴⁹ Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], § 126.

¹⁵⁰ Vural, "Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru ve Din Özgürlüğü," 352.

açıkça dayanaktan yoksun bulunması nedeniyle kabul edilemezlik kararı vermiştir.¹⁵¹ Din ve vicdan hürriyeti ihlali iddialarına karşı ise Anayasa Mahkemesi, başvurusunun din ve vicdan hürriyetini engelleyen bir kamu gücünden bahsetmediğini, daha ötesi, başvuru tarafından 199,95 m²'lik kısmın fiili olarak dini ayin ve törenler için kullanıldığını ve bu kullanımın engellenmediğini belirtir.¹⁵² Dolayısıyla, başvurusunun din ve vicdan hürriyeti açısından bir ihlalin olmadığı açık bulunduğundan başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olması yönüyle kabul edilemezlik kararı verilmiştir.¹⁵³

Haydar Yeşil ve diğerleri başvurusunda, başvuruçulardan Haydar Yeşil ve Murat Göktürk, ceza soruşturması kapsamında kendilerine Alevi olup olmadıklarının sorulduğu iddiasıyla din ve vicdan hürriyetlerinin ihlal edildiğini iddia etmişlerdir. Anayasa Mahkemesi, başvuruçuların ihlal iddialarını kanıtlayabilecek bilgi ya da delil sunmadıkları nedeniyle başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olması nedeniyle oybirliğiyle kabul edilemezlik kararı vermiştir.¹⁵⁴ Bireysel başvuruda bulunan kişiler, bireysel başvuru kapsamındaki haklardan hangilerinin hangi nedenle ihlal edildiklerini ve buna

¹⁵¹ Mardin Süryani Katolik Kilisesi Vakfı, § 33.

¹⁵² Mardin Süryani Katolik Kilisesi Vakfı, § 34.

¹⁵³ Mardin Süryani Katolik Kilisesi Vakfı, § 34; Saadet Yüksel, ibadet özgürlüğüne yönelik ihlal iddialarının kabulü için kamu gücünün doğrudan ibadeti engelleyen bir müdahalesinin aranmasıyla yetinilmemesini, ayrıntılı bir orantılılık değerlendirmesi yapılması gerektiğini belirtir. Zira doğrudan bir ibadeti engellemeyen, fakat ibadet hürriyetinden yararlanmayı orantısız bir şekilde zorlaştıran uygulamaların da din ve vicdan hürriyetinin ihlali anlamına geldiğini vurgular. Yüksel, *Anayasa Yargısında İbadet Özgürlüğü*, 324.

¹⁵⁴ Haydar Yeşil ve diğerleri, § 62-63.

ilişkin delil ve gerekçelerini sunmalıdırlar.¹⁵⁵ Aksi taktirde başvuru hakkında kabul edilemezlik kararı verilir.

Mustafa Başer ve Metin Özçelik başvurusunda, başvuru iki hâkim, verdikleri kararlar nedeniyle hakikati göstermeyecek şekilde belirli bir grupla ilişkilendirildiklerini ve bu nedenle dini görüş ve kanaatlerinin sorgulandıklarını ileri sürerek din ve vicdan hürriyetlerinin ihlal edildiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak, Anayasa Mahkemesi, başvuru iddialarını ispatlayamamaları nedeniyle başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olması yönüyle kabul edilemez olduğuna karar vermiştir.¹⁵⁶

Kilikya Ermeni Katolikosluğu başvurusunda, başvuru, şuanda Lübnan'ın Başkenti Beyrut yakınlarındaki Antilyas yakınlarında bulunan bir Ortodoks Ermeni Kilisesi'dir. *Kilikya Ermeni Katolikosluğu*, Adana ili Kozan ilçesi sınırları içinde yer alan Manastır ve Kilise binalarının kendilerine ait olduğunu ve bu taşınmazlara emval-i metruke mevzuatı çerçevesinde el konulduğu iddiasıyla din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiğini ileri sürmüştür. Başvuru, idari ve yargısal yolları tüketmeden bireysel başvuruda bulunmuştur. Anayasa Mahkemesi, başvuru iddiasının, idari ve yargısal yolları tüketmenin etkisiz olduğu iddiasına rağmen somut olayın koşulları çerçevesinde başvuru yollarının etkili ve erişilebilir olduğu kanaatine vararak başvuru yollarının tüketilmediğinden başvurunun kabul edilemez olduğuna karar vermiştir.¹⁵⁷

Asiye Lekesiz başvurusunda, başvuru, giydiği çarşaf elbisesinin boşanma kararına dayanak alınması nedeniyle din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiğini ileri sürmüştür. Aile Mahkemesi, davalının (kadının) evlenmeden önce çarşafını çıkaracağına söz vermesi temelinde, kadının evlendikten sonra

¹⁵⁵ Veli Özdemir, B. No: 2013/276, 9/1/2014, § 20.

¹⁵⁶ Mustafa Başer ve Metin Özçelik, § 98-107.

¹⁵⁷ Kilikya Ermeni Katolikosluğu, § 46-66.

geleneklere, örf ve adete uygun olmayan çarşaf elbisesini giymekte ısrar etmesinin sosyal şiddet içeren bir davranış olduğuna, bu durumun kocanın sosyal ve çalışma hayatını zorlaştırdığına ve kocadan buna katlanmasının beklenmeyeceğine karar vererek tarafların boşanmalarına hükmetmiştir.¹⁵⁸ Anayasa Mahkemesi ise Aile Mahkemesinin ifadesinin negatif bir tona sahip olmasına rağmen boşanma kararının doğrudan başvuruçunun giyim tarzı ile ilgili olmadığını belirtir.¹⁵⁹ Ayrıca, evlilik içindeki anlaşmazlıklardan bazılarının dinsel sebeplere dayanmasının ve bunların karara dayanak alınmasının doğrudan din ve vicdan hürriyetinin ihlali anlamına gelmediğini vurgular.¹⁶⁰ Gerçekten de Aile Mahkemesi, kadının çarşaf giymesini doğrudan bir kusur olarak kadına yüklememiştir. Somut olayın koşulları dikkate alındığında, kararda, kadının evlilik öncesi kocaya çarşaf elbisesini çıkarma sözü verdiğine, ancak bunun yerine getirilmediğine ağırlık verilmiştir. Derece mahkemesinin çarşaf hakkındaki negatif tonlu ifadelerini ise kocanın bu duruma katlanmasının beklenemeyeceğini göstermek amaçlı ortaya konulan gerekçeler olarak düşünmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Sonuç olarak Anayasa Mahkemesi, başvuruçunun giydiği çarşaf elbisesinin boşanma kararına dayanak alınması nedeniyle, yani evlilik birliğinin temelini sarsan olguların temelinde başvuruçunun dinsel kıyafet tercihlerinin yattığının derece mahkemelerince tespit edilmesi nedeniyle başvuruçunun din özgürlüğüne müdahale edildiği iddiasının dayanaksız olduğuna ve din özgürlüğüne yönelik bir ihlalin olmadığını açık olduğuna karar vermiştir.¹⁶¹

¹⁵⁸ Asiye Lekesiz, § 9.

¹⁵⁹ Asiye Lekesiz, § 21.

¹⁶⁰ Asiye Lekesiz, § 21.

¹⁶¹ Asiye Lekesiz, § 23.

Sürekli Vakıflar Tarihi Eserlere ve Çevreye Hizmet Derneği başvurusunda, başvuru dernek, Ayasofya Müzesi'nin yılda bir kez ibadete açılması yönündeki talebinin reddedilmesi nedeniyle din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiğini iddia etmiştir. Anayasa Mahkemesi'ne göre tüzel kişilikler sadece tüzel kişiliğe ait haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle başvuru yapabilirler¹⁶². Somut olayda, müdahaleden dernek tüzel kişiliğinin etkilenmediği anlaşıldığından başvuru kişi yönünden yetkisiz bulunmuştur.¹⁶³

Mehmet Güler başvurusunda, başvuru, Suriye'de vefat eden oğlunun cenazesini Türkiye'ye getirme talebinin reddedilmesinin din ve vicdan hürriyetini ihlal ettiğini iddia etmiştir. Anayasa Mahkemesi, idari başvurunun reddedilmesi üzerine idari yargıda iptal davası açılmadığı için başvuru yolları tüketilmediğinden başvurunun kabul edilemez olduğuna karar vermiştir.¹⁶⁴

Mehmet Doğanay başvurusunda, başvuru, polislik sınavını kazanmasına rağmen, dini bir tarikatla ilişkisi olduğu ve yabancı bir kadınla evlendiği için kaydının yapılmaması nedeniyle din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiğini iddia etmiştir. Anayasa Mahkemesine göre başvuru, başvuru öncesi yolları ve başvuruyu takip etmek için gerekli özeni göstermelidir.¹⁶⁵ Somut olayda, başvuru, 13 yıl boyunca Danıştay kararının kendisine tebliğ edilemediğini mahkeme hükmünden bir örnek almak için gittiğinde öğrenmiştir. Başvuru, mahkeme kararı kendisine tebliğ edildikten sonra karar düzeltme talebinde bulunmuştur. Danıştay ise talebi incelemiş, ancak reddetmiştir. Danıştay'ın karar düzeltme talebini reddetmesi kararı 6 Kasım 2014 tarihinde

¹⁶² Türk Pediatrik Onkoloji Grubu Derneği, B. No: 2012/95, 25/12/2012, § 20-23.

¹⁶³ Sürekli Vakıflar Tarihi Eserlere ve Çevreye Hizmet Derneği, § 13.

¹⁶⁴ Mehmet Güler, § 14-16.

¹⁶⁵ İsmail Buğra İşlek, B. No: 2013/1177, 26/3/2013, § 17.

tebliğ edilse de Anayasa Mahkemesi, başvuru sahibinin başvuru öncesi davasını takip etmek amacıyla gerekli özeni göstermediği gerekçesiyle zaman bakımından yetkisizlik yönünden kabul edilemezlik kararı vermiştir.¹⁶⁶

Mehmet Bozhan, Abdulmecit Er ve İsa Turan başvuruları, başvuru sahiplerinin belirli bir gruba Cuma namazı kıldırmasının ve hutbe irad etmesinin terör örgütü üyeliği suçu bakımından mahkumiyet hükmüne esas alınması nedeniyle din ve vicdan hürriyetlerinin ihlal edildiği iddiasına ilişkindir. Anayasa Mahkemesi, başvuru sahiplerinin, derece mahkemeleri tarafından terör örgütü üyeliklerinin ispatlandığını belirtmektedir. Anayasa Mahkemesine göre başvuru sahiplerinin eylemlerinin mahkeme kararlarında delil olarak kullanılması, acil bir toplumsal ihtiyaca dayanmaktadır.¹⁶⁷ Dolayısıyla, müdahale, demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı bir müdahale olarak değerlendirilemez.¹⁶⁸ Anayasa Mahkemesi, bir ihlal bulunmadığı açık olan başvuruların açıkça dayanaktan yoksun olmaları yönünden kabul edilemez olduğuna karar vermiştir.

Haralambos Sakati ve diğerleri başvurusunda, başvuru sahipleri, mazbut vakıflar kategorisine alınan bazı cemaat vakıflarının mazbut hallerinin sona erdirilmesine ve yönetimlerinin tekrar cemaatlerine devredilmesine ilişkin taleplerinin reddedilmesinin mülkiyet haklarını ve din ve vicdan hürriyetlerini ihlal ettiğini ileri sürmüşlerdir. Söz konusu cemaat vakıflarının mazbut vakıf statüsüne alınması fiilen 1968 ve 1977 yıllarında sona erdiği ve cemaat vakıfları ile ilgili çıkarılan kanunlar da mazbut vakıflar ile ilgili olmadığı için hukuki açıdan yeni bir başvuru yolu imkanı ortaya çıkmamıştır.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Mehmet Doğanay, § 20-23.

¹⁶⁷ Mehmet Güler, § 64; Abdulmecit Er, § 44; İsa Turan, § 42.

¹⁶⁸ Mehmet Güler, § 65; Abdulmecit Er, § 45; İsa Turan, § 43.

¹⁶⁹ Haralambos Sakati ve diğerleri, § 58.

Dolayısıyla, Anayasa Mahkemesi'ne göre şikayet konusu olan kamusal müdahale, 23 Eylül 2012 tarihinden önce kesinleşen bir işlem olduğu için başvuru zaman bakımından yetkisizlik yönünden kabul edilemez bulunmuştur.¹⁷⁰

Hubyar Eğitim Vakfı başvurusunda, başvuru vakfa kültür ve cemevi olarak tahsis edilen taşınmazın belediye tarafından tahsis amacına uygun kullanılmadığı gerekçesiyle tahsis işlemi iptal edilmiştir. Başvurucu, tahsis işleminin iptali ve uğradığı zararların karşılanmaması nedeniyle mülkiyet hakkının ve cemevi olarak kullandıkları binanın Belediye tarafından el konulması nedeniyle de din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiğini iddia etmiştir. Belediye, özel hukuk tüzel kişilerine taşınmaz tahsisi yapılamayacağı hükmünün açıkça ihlal edilmesi gerekçesiyle tahsis işlemini iptal etmiştir. Başvurucu, tahsis işleminin iptali amacıyla idari yargıda dava açmamış, bunun yerine adli yargıda zararın tazminini istemiştir. Ancak, tahsis edilen taşınmaz üzerine yapılan 6 katlı binanın masrafları da başvuru tarafından değil, hayırseverler tarafından karşılanmıştır. Başvurucu, zaten zararlarını ispat edecek bilgi ve belgeleri de sunamamıştır. Sonuç olarak, Anayasa Mahkemesi, mülkiyet hakkı yönünden, başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olması yönünden kabul edilemez olduğuna karar vermiştir¹⁷¹. Din ve vicdan hürriyeti açısından ise din ve vicdan hürriyetinin ihlali iddiasına konu olan işlem hakkında idari yargıda iptal davası açılmadığı için başvuru yollarının tüketilmediği yönüyle başvurunun kabul edilemez olduğuna karar verilmiştir.¹⁷²

Ali Kandil ve diğerleri başvurusunda, başvuru, terör örgütü üyesi bazı kişilerin cenazelerine katılmalarının ve hayatını kaybeden bazı terör örgütü üyeleri için şehit ifadelerini

¹⁷⁰ Haralambos Sakati ve diğerleri, § 60.

¹⁷¹ Hubyar Eğitim Vakfı, § 27-35.

¹⁷² Hubyar Eğitim Vakfı, § 36-39.

kullanmalarının mahkumiyet hükmüne esas alınması nedeniyle din ve vicdan hürriyetlerinin, ifade hürriyetlerinin ve toplanma ve örgütlenme hürriyetlerinin ihlal edildiğini iddia etmişlerdir. Anayasa Mahkemesine göre derece mahkemelerinin başvuruçuların eylemlerini delil olarak kullanması, bir toplumsal ihtiyacı karşılamaktadır. Bu nedenle ilgili haklara yapılan müdahaleler, demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun bir müdahale olarak değerlendirilmiştir.¹⁷³ Başvurularda bir temel hak ve hürriyetin ihlal edilmediği açık olduğundan başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olması yönünden kabul edilemez olduğuna karar verilmiştir.¹⁷⁴

Mehmet Albayrak başvurusunda, başvuruçucu, gözaltındayken kendisine Kur'an-ı Kerim verilmediği gerekçesiyle din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiğini iddia etmiştir. Ancak, Mahkemeye göre başvuruçucu, herhangi bir hukuki sürecin yaşandığını somut olarak ortaya koyamamış ve ihlal iddialarına ilişkin delillerini sunamamıştır.¹⁷⁵ Başvuru, iddiaları kanıtlayacak gerekçe ve delillerin ortaya konulamaması nedeniyle açıkça dayanaktan yoksun olduğu yönünden kabul edilemez bulunmuştur.¹⁷⁶

Abdulkadir Uçar ve diğerleri başvurusunda, başvuruçular, ceza soruşturmasında dini görüşlerini açıklamaya zorlandıkları gerekçesiyle din ve vicdan hürriyetlerinin ihlal edildikleri iddiasını ileri sürmüşlerdir. Ceza mahkumiyeti, 17/2/2014 tarihinde Yargıtay tarafından onandıktan sonra başvuruçular onama kararından 30/4/2014 tarihinde haricen haberdar olduklarını belirterek 20/5/2014 tarihinde bireysel başvuruda bulunmuştur.¹⁷⁷ Yargıtayın onama kararına, Yargıtay

¹⁷³ Ali Kandil ve diğerleri, § 20-29.

¹⁷⁴ Ali Kandil ve diğerleri, § 31.

¹⁷⁵ Mehmet Albayrak, § 79-81.

¹⁷⁶ Mehmet Albayrak, § 81.

¹⁷⁷ Abdulkadir Uçar ve diğerleri, § 8.

Cumhuriyet Başsavcılığınca 21/11/2019 tarihinde itiraz edilmiştir. İtiraz Yargıtay tarafından bozulduktan sonra dosya ilk derece mahkemesine geri gönderilmiştir.¹⁷⁸ Bireysel başvuru hakkında karar verildiği tarihte yargılama tamamlanmadığı için başvuru yollarının tüketilmemesi nedeniyle başvurunun kabul edilemez olduğuna karar verilmiştir.¹⁷⁹

Eren Erdem başvurusunda, başvuru, ceza infaz evinde tutuklu iken Alevi dedesi ile görüşme isteğinin idare tarafından reddedilmesinin din ve vicdan hürriyetini ihlal ettiğini iddia etmiştir. İdare, bu talebi reddetmiştir. Ancak, ret talebine karşı Ceza İnfaz Hakimliğine şikayet başvurusunda bulunulmamıştır.¹⁸⁰ Anayasa Mahkemesi, idarenin ret kararına karşı etkili ve erişilebilir bir başvuru yolu olarak gördüğü Ceza İnfaz Hakimliğine şikayet edilmemesi nedeniyle başvuru hakkında başvuru yollarının tüketilmemesi yönünden kabul edilemezlik kararı vermiştir.¹⁸¹

Eren Erdem başvurusunda olduğu gibi İ. Ç. başvurusunda, başvuru, infaz kurumunda vaiz görüşmelerinden yararlandırılmaması nedeniyle din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiğini ileri sürmüştür. Ancak, somut olayda başvuru, şikayetini infaz hakimlikleri önünde dile getirmemiştir.¹⁸² Anayasa Mahkemesi, doğal olarak, başvuru yollarının tüketilmemiş olması nedeniyle başvurunun kabul edilemez olduğuna karar vermiştir.¹⁸³

¹⁷⁸ Abdulkadir Uçar ve diğerleri, § 9.

¹⁷⁹ Abdulkadir Uçar ve diğerleri, § 17.

¹⁸⁰ Eren Erdem, § 94.

¹⁸¹ Eren Erdem, § 96.

¹⁸² İ. Ç., § 55.

¹⁸³ İ. Ç., § 57.

E. S. K. başvurusunda, başvuru, infaz kurumunda sayım esnasında takke takılmasına, tespah çekilmesine ve Kur'an-ı Kerim okunmasına izin verilmediği gerekçesiyle din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiğini iddia etmiştir. Ancak, somut olayda başvuru, temel hak ve hürriyetinin ihlal edildiğine dair açıklama yapma yükümlülüğünü yerine getirmemiş ve söz konusu iddialarını delillendirememiştir.¹⁸⁴ Başvuru, iddialarını temellendiremediğinden, Anayasa Mahkemesi haklı bir şekilde başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olması yönüyle kabul edilemez olduğuna karar verilmiştir.¹⁸⁵

Son olarak, *Fadime Ekiz* başvurusunda, başvuru, 28 Şubat döneminde başörtülü bir şekilde öğretmenlik mesleğini ifa ederken idareden gördükleri baskı, tehdit ve mobingler nedeniyle 1998 yılında öğretmenlik mesleğinden istifa etmesi ve sonrasında 2013 yılında çıkarılan af kanunu çerçevesinde idare tarafından görevine iade edilmemiştir. İdare mahkemesinde açtığı dava sürecinde başvuru öğretmenlik mesleğine geri döndüğünden dava konusuz kalması nedeniyle karar verilmesine yer olmadığı kararı verilmiştir. Başvuru, davasının göreve dönmekten ibaret olmadığını, bütün özlük haklarının da iadesini istemesi nedeniyle temyiz başvurusunda bulunmuştur. Ancak temyiz başvurusu reddedilmiş ve karar düzeltme başvurusu da olumsuz sonuçlanmıştır. Akabinde başvuru, Anayasa Mahkemesine yaptığı bireysel başvuruyla, davada özlük hakları ile ilgili olarak değerlendirme yapılmaması ve bu hususta hüküm kurulmaması nedeniyle din ve vicdan hürriyeti ile mülkiyet hakkının ihlal edildiğini ileri sürmüştür. Anayasa Mahkemesi ise başvurunun iddiasının din ve vicdan hürriyeti ile ilgili olarak etkili başvuru hakkı kapsamında

¹⁸⁴ E. S. K., § 159-160.

¹⁸⁵ E. S. K., § 160.

değerlendirilmesi gerektiği kanaatine ulaşmıştır.¹⁸⁶ Anayasa Mahkemesi, başvurunun, idare mahkemesinden özlük haklarının iadesini talep etmemesi nedeniyle din ve vicdan hürriyeti ile bağlantılı etkili başvuru hakkının ihlal edilmediği açık olduğundan başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olduğuna karar vermiştir.¹⁸⁷ Anayasa Mahkemesine göre, derece mahkemelerinin özlük hakları ile ilgili olarak olumlu veya olumsuz bir karar vermemesi her ne kadar eleştirilecek bir husus olarak gözükse de etkili başvuruyu etkisiz kıldığı veya aşırı derecede zorlaştırdığı söylenemez.¹⁸⁸

SONUÇ

Bireysel başvuru sürecinin sağladığı öznel hak yargılaması neticesinde din ve vicdan hürriyeti daha iyi bir koruma zeminine kavuşmuştur. Ayrıca, din ve vicdan hürriyetinin kapsamının daha iyi bir şekilde ortaya konulması da mümkün hale gelmiştir. Ancak, bireysel başvuru imkanı, din ve vicdan hürriyetinin bütün boyutlarıyla (dini kural ve hedefler bakımından) tanınması sonucunu da vermemiştir.

Anayasa Mahkemesi, din ve vicdan hürriyeti ile ilgili kararlarında, uluslararası sözleşmeler ve uluslararası mahkeme kararlarına atıfta bulunarak büyük ölçüde bir paralellik ortaya koymaktadır. Örneğin, Mahkeme, *Tuğba Arslan* başvurusunda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin birçok kararındaki ilkeyi alıntılamanın ve benimsemenin yanında Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'nin MSHS'nin din ve vicdan hürriyetini düzenleyen 18'inci maddesi hakkındaki 22 No'lu Genel Yorum'unu din ve vicdan hürriyetinin kapsamını

¹⁸⁶ Fadime Ekiz, § 23.

¹⁸⁷ Fadime Ekiz, § 35.

¹⁸⁸ Fadime Ekiz, § 34.

belirlerken dikkate almıştır.¹⁸⁹ Mahkeme, *Sara Akgül* başvurusunda ise BM İnsan Hakları Komitesinin başörtüsü yasağı ile ilgili *Şeyma Türkan* kararının birçok paragrafını alıntulamıştır.¹⁹⁰ Anayasa Mahkemesinin din ve vicdan hürriyetine ilişkin ihlal iddialarını inceleme ölçütleri açısından da AİHM'in yolundan gittiği açık bir şekilde ortadadır.

Anayasa Mahkemesi, din veya inancı açığa vurma hürriyetinin norm alanı olarak Anayasa'nın 24'üncü maddesinin 5'inci fıkrasında belirtilen yasak dışında bir sınırlama bulunmadığını belirtir. Ancak, Mahkemeye göre dini dışı vurma açısından Anayasa m. 24/5 dışında bir sınır öngörülmemesi, dini açığa vurma hürriyetinin bu madde dışında hiçbir şekilde sınırlandırılmaması anlamına gelmez. Anayasa'nın 14'üncü maddesinin öngördüğü yorum kuralı doğrultusunda din ve vicdan hürriyetinin sınırları, diğer temel hak ve hürriyetler veya anayasal ilke ve kurallar olabilir. Anayasa Mahkemesi, AİHM kararlarına atıfla, din ve vicdan hürriyeti kapsamındaki dini açığa vurma davranışının sınırlandırılabilmesi müdahalesinin, ya başkalarının temel hak ve hürriyetlerinin korunması ya da kamu düzeninin korunması gerekçesine matuf olması gerekliliğini ortaya koymuştur.

Anayasa Mahkemesi bireysel başvurunun kabul edilemez olduğuna ilişkin kararlarında çoğunlukla süre aşımı, başvuru yollarının tüketilmemesi gibi nedenlerle söz konusu olay ile ilgili değerlendirme yapmamıştır. Sadece başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olduğu veya herhangi bir temel hak ve hürriyetin ihlal edilmediğinin açık olduğu başvurularda konu ile ilgili değerlendirme yapmış ve diğer kabul edilemezlik sebepleri açısından bir inceleme yapmamıştır. Bu nedenle, başvuruların kabul edilemez bulunduğu kararlarda din ve vicdan hürriyetinin içeriğine ilişkin tespitler çok sınırlı kalmıştır.

¹⁸⁹ Tuğba Arslan [GK], § 63.

¹⁹⁰ Sara Akgül [GK], § 66.

Hakem Değerlendirmesi: Çift kör hakem.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek alıp almadığını belirtmemiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Etik Kurul Onayı: Yazar, etik kurul onayının gerekmediğini belirtmiştir.

Peer Review: Double peer-reviewed.

Financial Support: The author has not declared whether this work has received any financial support.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Ethics Committee Approval: The author stated that ethics committee approval is not required.

KAYNAKÇA

- Ağırbaşı, Şennur. "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü." *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 101, (2012): 83-102.
- Anayasa Mahkemesi, "Bireysel Başvuru İstatistikleri (23 Eylül 2012 – 31 Aralık 2021)." 31 Ocak 2022. https://www.anayasa.gov.tr/media/7734/bb_2021_tr.pdf.
- Armağan, Servet. *Din ve Vicdan Hürriyeti ve Laiklik*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Baccouche, Neji. "Laiklik ve Din Özgürlüğü." *İç. Laiklik ve Demokrasi*. Editör İbrahim Kaboğlu. 141-150. Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- Baykan, Metin. *Anayasa Mahkemesi'ne Yapılan Bireysel Başvuruların Önincelemesi ve Kabul Edilebilirliği*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020.
- Bilgin, Ahmet Burak. *Bireysel Başvuruda 3 Yıl: Bir İnsan Hakları Karnesi*. İstanbul: Legal Yayıncılık, 2016.
- Dağ Bereket, Cansu. "Anayasa Mahkemesi Bireysel Başvuru Kararları Ekseninde Mülkiyet Hakkı." *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, no. 2 (2020): 479-506.
- Demir, Hande Seher. *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2011.
- Demirsoy Aşıkoğlu, Eda. "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarına Göre Dinsel Ritüel ve Uygulamaların Sınırlandırılması." *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 13, no. 2 (2018): 447-495.
- Dikmen, Pınar. "İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Demokratik Toplum." *Başkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1, no. 1 (2015): 323-343.
- Dilbirliği, Muharrem. "İnsan Hakkı Olarak, Din ve Vicdan Özgürlüğü'nün Sosyolojik ve Felsefi Gelişimi: Tarihi Süreçte

- Din ve Vicdan Özgürlüğüne İlişkin Ortaya Çıkan Modeller.” *Adalet Dergisi* 66, (2021): 667-700.
- Doğan, İlyas. “Din ve Vicdan Özgürlüğü.” *İç. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*. Editör İlyas Doğan. 245-256. Ankara: Astana Yayınları, 2019.
- Dursun, Halil İbrahim. *Türk Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuruda Esasa İlişkin Kabul Edilemezlik Sebepleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2018.
- Erdoğan, Murat. *Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuruda Temel Hak ve Özgürlüklerin Yorumu*. Ankara: Lykeion Yayınları, 2019.
- Eren, Abdurrahman. “Hukuki Yorum Yöntemleri Açısından Bireysel Başvuru Kararlarının Anayasanın Yorumuna Etkileri.” *Anayasa Yargısı* 32, no. 1 (2016): 231-301.
- Eren, Abdurrahman. *Anayasa Hukuku Dersleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020.
- Göztepe, Ece. “Alman Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Anayasa Mahkemesinin Bireysel Başvuru Kararlarının Değerlendirilmesi.” *İç. Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru: Türkiye Uygulamasının Almanya ve Strazburg Ekseninde Karşılaştırılması*. Editör Ece Göztepe ve Mustafa Mert Alpbaz. 108-166. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2017.
- Karaaslan, Abdulkadir. *Anayasa Mahkemesi’ne Bireysel Başvuru Usulü ve Uygulama Sorunları*. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2020.
- Kaya, Seyithan. *2017 Anayasa Değişiklikleri Çerçevesinde Anayasa yargısı ve Bireysel Başvuru*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2018.
- Konuk Sommer, Bahar. “Türk Hukukunda Çevre Hakkının Bireysel Başvuru Yoluyla Korunması.” *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi* 4, no. 2 (2019): 169-188.

- Kuru, Ahmet T. *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*. Çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Küçük, Adnan. "Laikliğe İlişkin Tartışmalar ve İki Laiklik Modeli." İç. *Türkiye'de Din özgürlüğü ve Laiklik*. Editör Hasan Yücel Başdemir. 39-95. Ankara: Liberte Yayınları, 2011.
- Murdoch, Jim. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü Hakkının Korunması*. Çev. Serkan Cengiz. Ankara: Şen Matbaa, 2013.
- Özbudun, Ergun. "Laiklik ve Din Hürriyeti." İç. *Demokratik Anayasa*, Editör Ece Göztepe ve Aykut Çelebi. 169-227. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Özkan Duvar, Ayşe. "Bireysel başvuru Kararlarında Makul Sürede Yargılanma Hakkı." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 68, no. 1 (2019): 287-336.
- Şirin, Tolga, Erkan Duymaz ve Deniz Yıldız. *Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2016.
- Şirin, Tolga. "Anayasa Mahkemesi Kararlarının İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarına Etkisi." *Anayasa Yargısı* 35, no. 1 (2018): 147-167.
- Vural, Hasan Sayim. *Türkiye'de Din Özgürlüğüne İlişkin Anayasal Güvence*. Seçkin Yayıncılık: Ankara, 2013.
- Vural, Hasan Sayim. "Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru ve Din Özgürlüğü." *Anayasa Yargısı* 31, no. 1 (2015): 343-353.
- Yıldırım, Mine. "Are Turkey's Restriction on Freedom of Religion or Belief Permissible?" *Religion and Human Rights* 15, no. 1-2 (2020): 172-191.
- Yıldız, Abdulkadir. *Din ve Vicdan Özgürlüğü*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021.
- Yılmaz, Hazal Tolu. "İşçinin Sakalını Kesmeyi Reddetmesi Nedeniyle İş Sözleşmesinin Feshi." *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12, no. 2 (2021): 720-736.

Yüksel, Saadet. *Anayasa Yargısında İbadet Özgürlüğü*. İstanbul:
Alfa Yayıncılık, 2015.